

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
PEDAGOGICKÁ FAKULTA
Katedra občanské výchovy a filosofie

Diplomová práce

**Zobrazení mužů a žen v literatuře druhé
poloviny 19. století z hlediska vlivu rodiny
na její členy v jednotlivých životních
obdobích**

Autor DP: Inka Slavíková
Vedoucí DP: PhDr. Stanislav Holubec, Ph.D.
Rok: Praha 2011

Prohlášení o samostatném zpracování DP

Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracovala samostatně a užívala jen uvedené prameny a literaturu. Současně dávám svolení k tomu, aby tato diplomová práce byla umístěná v Ústřední knihovně UK a používána ke studijním účelům.

V Praze dne 29.3.2011

Inka Slavíková

Poděkování

Ráda bych poděkovala vedoucímu své diplomové práce PhDr. Stanislavu Holubcovi, Ph.D., za jeho pomoc, ochotu a vstřícnost, které mi neúnavně projevovat při psaní této práce, dále také za jeho odborné vedení a doporučenou literaturu.

Abstract

Cílem práce je nastínit sociální vazby a zákonitosti typické pro českou rodinu 19. století, především vliv rodiny na postavení jejích členů v rámci rolí v jednotlivých životních etapách - dětství, dospívání, dospělosti a stáří. Práce se zaměřuje na model patriarchální rodiny, který byl typický zejména pro český venkov 19. století, a vyznačoval se dominantním postavením muže v roli otce rodiny, jeho nepopíratelnou autoritou a závislostí všech ostatních členů na jeho rozhodování a také na jeho sociálním statusu a zdraví. Dominantní postavení muže bylo v té době utvrzované náboženskými a společenskými konvencemi, důležitou roli rovněž hrála socioekonomická funkce rodiny.

Teoretické teze vycházejí z podkladů čerpaných z odborných publikací, praktická potvrzení vyplývající z závěrů jsou doložena prostřednictvím příkladů z uměleckých literárních děl a memoárové literatury autorů a autorek 19. století. Využitím interdisciplinární metody sledování sociálních jevů prostřednictvím literárního díla lze analyzovat sociální procesy i při časovém odstupu – tedy v případě, že probíhaly v minulosti. Je třeba ale stále respektovat fakt, že umělecké dílo není skutečným a pravdivým odrazem společnosti, ale musí být hodnocené jako obraz zprostředkovaný, ovlivněný osobností autora, zvoleným literárním žánrem, a společenským, kulturním, národním či dobovým kontextem.

Abstract

In my thesis, I have analysed the influence of the family (and the position of the family members within the given roles) on individuals in their particular stages of life - childhood, teen years, adulthood and old age – literally life of a typical family of the 19th century – and its depiction in the Czech fiction of that time. The theoretical basis of the thesis was acquired from a number of professional publications, while the provided illustrations and citations from literary works of art and memoirs of 19th century authors have supported the practical confirmations of arising conclusions.

Based on theoretical sources, it can be assumed that Czech families of the 19th century were usually characterised by a dominant position of men. A man was regarded as “the head of the family” not only within daily life, but also during official acts; a man decided about the future of his children, wife and other family members, but still the family showed him a great level of respect and reverence. Contrary to that, the position of women in the family was subordinate; women had no rights towards men, merely duties. The same was applied to the position of children and seniors; the position of seniors was also subordinate to a dominant role of men. Conclusions resulting from the analysis of findings drawn from selected literary works explicitly confirm the aforementioned assumptions.

Interpretations and analytical processing of selected literary works confirm the fact that Czech families of the 19th century were based on the authority and decision-making power of the male family members, whose responsibility was to take care of their families, farms, wives, children, and employees if they had any, and to be in charge of the above mentioned from the moral, economic and legal point of view. Mostly it was the role of the father to make decisions about important issues associated with the functioning of the family, such as choosing future partners for his children, or making decisions concerning their future professions. This social role connected with an enormous scope of powers provided men with a feeling of proprietorship and importance; on the other hand, men who were less stress-resistant were very likely to experience high levels of stress, due to the fact that they were under permanent pressure and concern whether they could materially secure the household and all other family members.

Social-economic factors were absolutely decisive for the functioning of the family in the 19th century. Maintenance, expansion and social position were the most preferred criteria when deciding on the functioning of a household, or when selecting a life partner for a child. The above mentioned statements may be, apart from others, confirmed by the literary depiction of the senior period of life, in which property-based relationships are preferred more than family interpersonal relationships.

The asset of the presented thesis is the employment of the interdisciplinary method consisting in monitoring social aspects through literary works, which applies the attitude to fiction as to a historical source based on which it is possible to analyse and describe issues of socialisation, social roles, social standards and dynamic processes in small groups. This method is applied particularly when analysing social processes which cannot be analysed by classical methodologists procedures, mainly for the reason of long time intervals between monitored social processes (if they occurred in the past), and a large time scope in which a wide spectrum of determinants is monitored.

On the other hand, it is necessary to respect the fact that a work of art is not a true and real image of the society in which the author lived and that the findings acquired through literature are not true facts; rather they have to be evaluated as portrayals, influenced by the ideas and artistic orientation of the author, also by the social group which the authors came from and in which he lives, possibly the social group to which the work is addressed. Last but not least, they are limited by a literary genre through which the idea is processed, and also by the social, cultural, national or period context.

OBSAH

Úvod	9
1 Sledování sociálních a psychických jevů prostřednictvím literárního díla	15
2 Rodina jako sociální skupina z hlediska jejího působení na jednotlivé členy	19
3 Česká rodina v 19. století	22
3.1 Postavení muže	24
3.2 Postavení ženy	26
3.3 Postavení dítěte	30
4 Dětství	33
5 Čas na vdávání a ženění	52
6 Život v manželství	64
7 Stáří	87
Závěr	98
Seznam použité literatury	103
Přílohy	110

Úvod

Tématem mé diplomové práce je *Zobrazení mužů a žen v literatuře 19. století z hlediska vlivu rodiny na její členy v jednotlivých životních obdobích*. Důvodem, proč jsem si zvolila toto téma, je souvislost s mým druhým studijním oborem, kterým je český jazyk a česká literatura. Zejména při četbě realistické prózy 19. století jsem si uvědomila, jak podrobně jsou v dílech zobrazeny jednotlivé postavy, jejich vzájemné vztahy i vnitřní svět, jak propracovaně a do detailu řeší autoři postavení jednotlivých genderových rolí a determinanty ovlivňující chování zobrazovaných osob, a začala jsem uvažovat o možnosti využít tohoto bohatého studijního materiálu jako podkladu pro sledování sociálních či psychických jevů. Dalším důvodem, proč jsem si toto téma zvolila, bylo uvědomění si značné podobnosti obecných zákonitostí vyskytujících se v chování i prožívání členů rodiny 19. století (vyjádřených prostřednictvím uměleckého zpracování) a rodiny současné. Mnohé vztahové i osobnostní problémy jsou nadčasové, pochopení zákonitostí fungování rodiny v předešlých obdobích, zejména s poukázáním na jejich další vývoj a řešení, je možné proto využít i jako určité východisko a vodítko pro výzkum současné rodiny.

Ve své práci se budu zabývat postavením jednotlivých osob v české rodině 19. století, tedy postavením muže, postavením ženy a postavením dítěte, a dále pak vzájemnými vztahy mezi nimi. Stěžejním cílem mé práce je sledovat vliv rodiny jako sociální skupiny na její členy v jednotlivých životních fázích. Zaměřím se proto na typické vzorce chování jedince v průběhu dětství, dospívání, dospělosti a stáří, zejména ty, které působí jako významný a důležitý faktor ovlivňující rozhodování jedince, jeho psychický stav, akceptování společenských norem a hodnot, či vývoj jeho vlastního hodnotového žebříčku priorit. Za dílčí cíle si proto kladu popsat a zanalyzovat okolnosti působící na postavení členů rodiny a dopad těchto okolností na chování jedince a jeho subjektivní rozpoložení. Třetím cílem mé práce je poukázat na význam a výhody interdisciplinárního spojení dvou oborových vědních disciplin při sledování vybraných jevů - vybrané sociální a psychické jevy budu sledovat prostřednictvím literárních děl autorů 19. století.

V úvodní teoretické části své práce se proto budu nejprve věnovat podstatě, historii a základním principům metody sledování sociálních a psychických jevů prostřednictvím literárního díla, podrobněji popíšu její výhody i metodologická úskalí. V této části své práce navazuji na studie věnované propojení sociologických či psychologických vědních disciplín s literární vědou. Za kolébku sociologie spjaté s literárními otázkami je možné pokládat Francii, po Denisi Diderotovi ¹ se významným stoupencem této metody stal Hippolyte Adolphe Taine (1828 - 1893), jehož sociologická škola pojímá literární dílo jako společenský fakt, determinovaný osobností autora, sociálním a přírodním prostředím a situací vedoucí ke vzniku díla, ze kterého lze čerpat poznatky a podklady pro vědecký výzkum. Vrcholem snah o propojení literatury s vědou v minulosti byly psychoanalytické metody výzkumu lidského podvědomí a vědomí prostřednictvím literárního textu coby dokumentačního a ilustračního materiálu – nejznámějším dokladem toho je patrně Freudova teorie Oidipovského komplexu vycházející z rozboru antické řecké báje o králi Oidipovi. Interpretačních metod výkladu literárního díla využívá ve 20. století celá řada dalších psychologických a sociologických škol opírajících se především o psychologii tvorby. U nás se této problematice věnoval na začátku století Otokar Fischer, F. V. Krejčí, Emanuel Chalupný, zabývající se spojením sociologie a literární historie, později pak Karel Krejčí ², který se zaměřoval na sociologii literatury, a Josef Viewegh ³, který popisoval aspekty osobnosti v literatuře. Ve své práci *Psychologie umělecké literatury* (1999) využívá literární dílo nejen jako

¹ Koncem 18. století se řada filozofů zabývala otázkou definice obecné teorie krásy. Jedním z nich byl i Denis Diderot (1713 - 1783), který se zabýval psychologií umění a ve svých teoretických úvahách se věnuje rozpracování problematiky uměleckého vnímání.

² Karel Krejčí (1904 - 1979), autor díla *Sociologie literatury* (Praha, 2008) a *Česká literatura a kulturní proudy evropské* (Praha, 1975).

³ Josef Viewegh (1928 – 2003) byl jedním z českých psychologů, který nepojímal psychologii jako výhradně exaktní vědu a považoval ji především za interdisciplinární obor. Tvůrčí literární proces považoval vedle výzkumu korespondence, memoárové literatury, osobních dokumentů apod. za validní zdroj poznatků o osobnosti jejich tvůrce a sociálním kontextu. Ve svých teoretických dílech se zaměřuje na psychologii a psychopatologii umělecké literatury, obecnou metodologii, kreativitu, filosofické otázky psychologie a sebevražednost. K jeho nejvýznamnějším dílům se vedle *Psychologie umělecké literatury* (1999) řadí knižní monografie *Fantazie* (1986) nebo *Sebevražda a literatura* (1996).

základ psychologického výzkumu dobových skutečností, ale i jako možnost studia autorovy osobnosti.

Při využití literárního díla ke sledování společenských jevů je třeba mít stále na paměti, že umělecké dílo není skutečným a pravdivým odrazem skutečnosti, ale že jde o obraz zprostředkovaný, vytvořený v rámci určitých společenských souvislostí, historického kontextu a odrážející subjektivní životní zkušenosti a postoje autora. Po celou dobu své práce jsem si uvědomovala mimořádnou složitost tvůrčích procesů a zákonitostí vzniku literárního díla. Proto pro mě byla metodologicky nejobtížnější interpretace a výklad jevů týkajících se především subjektivního prožívání hrdinů vybraných beletristických děl.

Další kapitolu teoretické části bude tvořit vymezení základního pojmu rodiny a jejích nejdůležitějších modelů a funkcí. Sociologie rodiny prošla téměř dvoustetletým vývojem - jedním z prvních sociologických autorů zabývajících se rodinou byl již v devatenáctém století Henry Sumner Maine (1822 - 1888), který se zabýval právním uspořádáním rodinného života, dalším Frédéric Le Play (1806 - 1882), který zkoumal především dělnické rodiny a jejich finanční a životní podmínky, a také Émile Durkheim (1858 - 1917), autor *Úvodu do sociologie rodiny* (1888).

U nás se počátek zájmu sociologie o rodinu vztahuje k dílům Tomáše G. Masaryka (1850 - 1937), který se zabýval mj. otázkou ženské emancipace, Inocence Arnošta Bláhy (1879 - 1960), který věnoval pozornost destabilizujícím prvkům v rodině, a Otakara Machotky (1899 - 1970), který zkoumal život chudých rodin ve třicátých letech dvacátého století. Po druhé světové válce byla vytvořena celá řada teorií a učení o rodině a jejích funkcích. Ani dnes neexistuje jednotná teorie rodiny, stejně tak jako neexistuje jeden společný obecný model rodiny.

Ve své práci vycházím jak z děl zaměřených na sociologii rodiny, popřípadě na propojení sociologie a literatury, tak ze studií zaměřených přímo na českou rodinu 19. století. Teoretické otázky jsem čerpala z práce Iva Možného, autora *Rodiny a společnosti* (2009) a *Sociologie rodiny* (1999), Zdeňka Matějčka a Josefa Alana, interdisciplinárním pojetím jsem navázala na Emanuela Chalupného a Karla Krejčího. Historickému pohledu na rodinu 19. století se věnují – a cenným zdrojem informací pro mě byly - především práce Jany Macháčové, Jiřího Matějčka, Pavly Vošahlíkové a Jiřího Klaboucha; postavením ženy v té době se zabývá například

Milena Lenderová (podrobně sleduje jednotlivé oblasti života ženy - dětství, manželství, mateřství, hygienu, módu, umění, vlastenectví atd.).

Rodině časově zasazené do 19. století se věnuje poslední kapitola teoretické části, ve které se soustředím na popis jednotlivých sociálních rolí z hlediska jejich postavení v rodině. Osou mé práce bude sledování problémových motivů narušujících stereotypní fungování rodiny ve vybraných literárních dílech, přičemž jednotlivé motivy (a potažmo i kapitoly) budu řazené v chronologickém sledu jednotlivých etap lidského života, tedy počínaje dětstvím, přes dospívání, dospělost až po stáří. Tuto chronologii jsem zvolila i přesto, že „*průběh životní dráhy nemá podobu prostého lineárního procesu, nýbrž je složitou a proměnlivou sítí vzájemně se ovlivňujících, odlišně motivovaných a determinovaných procesů, které se v různých životních situacích kříží, prolínají, střetávají.*“⁴

Problémové motivy lze do etap lidského života časově obtížně zařadit - celkově jsou jednotlivým fázím nadřazené, neboť se mohou vyskytovat ve všech věkových skupinách. Mohou se projevit v každém věku a v každé životní etapě, dětství nevyjímaje. Z toho důvodu uvádím tedy tento motiv na jednu stranu jako stínový, ovšem na druhou stranu vlastně jakoby všudypřítomný a vše prostupující.

V původní verzi své práce jsem se tematicky soustředila především na zobrazení stereotypů ve vztazích muže a ženy. Postupným shromažďováním poznatků a získáváním podkladů jsem dospěla k závěru, že v partnerských vztazích převažovala v drtivé většině dominantní role muže, a že tato dominance hlavy rodiny se neprojevovala pouze vůči ženě-partnerce, ale v podstatě vůči všem členům rodiny. Proto jsem téma své práce rozšířila – vedle popisu stereotypů v chování mužů a žen jsem sledovala i vliv rodiny na její členy v jednotlivých životních obdobích.

Každý z výše uvedených motivů budu sledovat skrze stěžejní díla klasické české literatury, tedy prostřednictvím literárních děl vybraných autorů a autorek beletrie 19. století. Při výběru literárních děl jsem usilovala o co nejvyváženější přístup z hlediska děl samotných i z hlediska jejich tvůrců. Obraz skutečnosti ztvárněný v literárním díle není přímým odrazem skutečnosti, ale je ovlivněn jak osobností autora, tak vnějšími vlivy – společenskými, dobovými a národními. Z tohoto důvodu jsem se rozhodla vycházet především z literárních děl realistické

⁴ Alan, J.: *Etapy života očima sociologie*. Str. 11.

prózy, které popisují skutečnost na základě objektivního vnímání, navíc velice do hloubky a s důrazem na detail.

Zejména autoři věnující se venkovské tematice detailně pozorují sociální prostředí kraje, soustředí se na osudy jedné postavy, kladou důraz na drobnokresbu, navíc se zabývají generačními a vztahovými problémy v širokém časovém rozpětí. Realistická próza ve sledovaném období pojímá obraz vesnice méně idealisticky nežli městské prostředí, při výběru děl jsem tedy preferovala především venkovskou realistickou prózu. Pro dokreslení sledovaných jevů jsem využila ale i jiné literární žánry - autobiografickou literaturu (zejména paměti a memoárovou literaturu), literaturu naučnou (určenou například ke vzdělávání a výchově mladých žen), básnickou tvorbu (Erbenovy baladické básně) a prózu s městskou tematikou.

Při výběru autorů jsem se řídila převážně kritériem objektivnosti ztvárnění skutečnosti v díle, vybraní autoři jsou především představitelé venkovské realistické prózy 19. století – Karolina Světlá, Karel Václav Rais, Božena Němcová či Vítězslav Hálek (u posledních dvou autorů jsem se však musela při interpretaci díla vyrovnat s přetrvávajícím zidealizovaným pohledem na prostředí venkova), představitelé české realistické dramatické tvorby – bratři Mrštíkové či Gabriela Preissová. Některé poznatky čerpám ale i z děl představitelů jiných směrů a žánrů (K. H. Mácha, K. J. Erben apod.).

Výběrem žánru venkovské realistické prózy jako historického pramene jsem se poměrně obtížně metodologicky vypořádávala s problémem specifického přístupu českých spisovatelů, kteří v rámci snahy o podporu národně uvědomovacího procesu zobrazovali venkovskou společnost nejen jako tradiční, ale i jako „obecně platný“ dobový vzor, čímž mnoho aspektů běžného každodenního života idealizovali a vesnici líčili jako oázu dobrých vztahů. Toto riziko jsem eliminovala vhodným výběrem literárních děl; příkladem takto idealizovaného pohledu je například zpracování *Babičky* Boženy Němcové, které ve své práci zmiňují pouze v souvislosti s okrajovou tematikou národnostních menšin, ale nepovažují je za vhodný historický pramen.

Podpora vlasteneckých pocitů ovlivňuje i výběr postav a prostředí, ve kterých se děj odehrává. Převážná většina českých autorů situovala svá díla do českého regionu a zaměřila se pouze na české rodiny, proto jsem se také z hlediska výběru literárních děl soustředila pouze na rodiny Čechů. Smíšené národnostní páry

či rodiny národnostních menšin, které se tehdy na našem území hojně vyskytovaly, nejsou v mé práci zohledněné.

Literární díla jsem vybírala tak, aby rovnoměrně pokrývala celé 19. století. Protože se ale venkovská próza jako literární žánr rozvíjí až ve druhé polovině století, představoval pro mě výběr děl pokrývajících počáteční desetiletí jeden z největších metodologických problémů, se kterými jsem se během své práce setkala. Ve své práci se proto soustřeďuji více na druhou polovinu 19. století, s tím, že poznatky o první polovině čerpám více z autobiografické a teoretické literatury.

1 Sledování sociálních a psychických jevů prostřednictvím literárního díla

Jak viděli rodinu 19. století slavní čeští autoři a autorky téže doby? Na tuto otázku budu hledat odpověď jak v dílech autorů a autorek přední české beletrie 19. století, tak v odborných historických pramenech vztahujících se k těmto časovému období.

Při sestavování obrazu české rodiny 19. století vycházím nejen z děl čistě beletristických, ale zároveň také z podkladů autobiografických, jako jsou vzpomínky, deníky a paměti. Z těchto pramenů je možné získat množství informací o sociální skladbě, fungování, chování a kulturních vzorech sociálních skupin i celé společnosti, přičemž právě memoárová literatura je považovaná za součást dokumentární literatury, podávající subjektivně zbarvené svědectví o tom, jak se to odehrálo nebo jak to autor viděl, přičemž jde vlastně o literaturu na pomezí mezi literaturou uměleckou a věcnou, pro niž je charakteristický „různý stupeň pravdivosti“ vzhledem k popisované realitě, avšak proti beletrii se výrazněji připomíná větší autenticita tohoto rovněž velmi specifického pramene.⁵

Oproti tomu krásné literatuře ve smyslu historického pramene se připisuje v našich metodických pomůckách spíše okrajový význam. „Osobitější pramenný význam“ se přisuzuje především realistickému románu, a to díky uplatňování postupů, které realisté používali a jimiž se do románu vnášela „dokumentace dobových mravů, vkusu a společenského života“.⁶

Dovolím si zde jen malou odbočku ke zhodnocení významu memoárové literatury jako důvěryhodného zdroje historického poznání, které dokládají Jiří Matějček v článku *Využití beletrie a paměti při sledování sociálního vývoje*⁷ a také kapitola *Paměti z Encyklopedie literárních žánrů*⁸ autorského kolektivu pod vedením D. Mocné a J. Peterky. Tato totiž na rozdíl od uměleckého díla spadá do oblasti literatury faktu (neboli dokumentární literatury) a přestože vychází ze subjektivního stanoviska autorského vypravěče, snaží se o objektivitu podání, byť

⁵ Machačová, J.; Matějček, J.: *Využití beletrie a paměti při sledování sociálního vývoje*. In Machačová, J.; Matějček, J.: *Studie k sociálním dějinám 19. století 2*. Str. 154.

⁶ Tamtéž. Str. 146.

⁷ Tamtéž. Str. 134 – 166.

⁸ Kupcová, H.: *Paměti*. In Mocná, D.; Peterka, J. a kol.: *Encyklopedie literárních žánrů*.

se jedná většinou pouze o orientaci na prostředí a osobnosti, které autor poznal, a na události, kterých byl svědkem.⁹

Oproti tomu umělecké dílo není skutečným a pravdivým odrazem společnosti, v níž autor žil, ale jde o obraz zprostředkovaný, který dokládá z velké části autorovu ideovou a uměleckou orientaci (čili vypovídá o jeho vlastní hierarchii hodnot, případně o hodnotách sociální skupiny, jejíž součástí se cítí), který dále přináší informace o hodnotách té sociální skupiny, jíž je dílo adresováno (případně o hodnotách, které by tato skupina měla mít a měla by je dále rozvíjet), který také obsahuje velký vliv literární motivace (čímž je myšleno přelévání literárních směrů a ztvárnění témat a prostředí z jedné národní literatury do druhé) a v neposlední řadě které odráží vliv literární a kulturní tradice ve formě předávání kulturních vzorů.¹⁰

Při kritice krásné prózy z hlediska její funkce historického pramene je třeba zvažovat specifický přístup českých spisovatelů, kteří v duchu dotváření národně uvědomovacího procesu zobrazovali zejména venkovskou společnost jako dobový vzor. Tato venkovská společnost zachovávala tradiční způsob života, povahové vlastnosti připisované českému (nebo širše slovanskému) obyvatelstvu, tj. tradiční mentalitu; přesto a i právě proto ve shodě se svým cílem tuto venkovskou společnost idealizovali, přičemž toto pojetí venkovské společnosti se u některých autorů spojuje také s líčením vesnice jako oázy dobrých vztahů.¹¹

Modernější a sociologicky poučenější přístup k beletrii jako historickému prameni uplatňovala v 70. letech 20. století již i bývalá východoněmecká věda, která viděla trojí významné výpovědi literárního díla pro historika, a sice jako specifického odrazu skutečnosti, jako odrazu určité ideje a autorovy účasti na jejím naplňování a vycházela dále z výchovného působení beletrie, kdy historik v díle hledá svědectví o vytváření mínění ve společnosti nebo ve skupině.¹²

Pokusy o vytvoření mezioborového vědního oboru spojením společenských věd a umělecké literatury – nejčastěji nazývaného „psychologie umělecké literatury“ – se během uplynulého století vyskytovaly poměrně často. V oblasti

⁹ Kupcová, H.: *Paměti*. In Mocná, D.; Peterka, J. a kol.: *Encyklopedie literárních žánrů*. Str. 436.

¹⁰ Machačová, J.; Matějček, J.: *Využití beletrie a paměti při sledování sociálního vývoje*. In Machačová, J.; Matějček, J.: *Studie k sociálním dějinám 19. století 2*. Str. 149.

¹¹ Tamtéž. Str. 147.

¹² Tamtéž. Str. 147.

společenských věd i literární vědy se okolo prolnutí obou vědních disciplin shromáždil rozsáhlý materiál a bylo vypracovaných několik významných teoreticko-metodologických koncepcí.¹³

Možností interpretace obsahu díla v souvislosti se sledováním konkrétního psychického jevu či procesu a její využitelnosti v praxi se zabýval například Němec Norbert Groeben v knize *Literaturpsychologie* (Stuttgart, 1977) nebo Ronald Fernandez v díle *Social Psychology Through Literature* (Londýn, 1972), který se zaměřil na sociálně psychologické otázky socializace, sociálních rolí, sociálních norem a dynamických procesů v malých skupinách. Jean Starobinski v knize *The Living Eye* (Londýn, 1989) věnuje pozornost vedle praktického uplatnění výzkumu skrze literaturu také teoretickým a metodologickým otázkám. Část knihy je věnována vztahu psychoanalýzy k umělecké literatuře.¹⁴

Psychoanalýza rozpracovávala vedle možnosti výzkumu psychických jevů prostřednictvím literatury i otázku vztahu díla k osobnosti autora. Sigmund Freud pojímal literární text jako ilustrační či dokumentační materiál psychického jevu a na literaturu se odvolává při prokazování svých tezí. Využíval především literaturu starší, zvláště klasickou, ale dovolával se i literárních děl současných (Spittelerova *Imaga* nebo Jensenovy *Gradivy*). Zatím však nelze hovořit o novém vědním oboru. Důvodem jsou nesourodé a rozdílné aspekty v obou oblastech, a to především v otázce metodologických přístupů. Literární věda je vůči spojení s jiným vědním oborem otevřenější, a to mimo jiné i proto, že je sama o sobě průsečíkem několika rovin – estetické, jazykové, sociologické, psychologické a historické. Společenské vědy, včetně psychologie, jsou z tohoto hlediska daleko uzavřenější. Propojení exaktně zaměřených věd s literární vědou zabraňují zejména metodologické přístupy - prvořadá pozornost se věnuje vždy spíše empirickému poznání.

Sledování psychických a sociálních jevů prostřednictvím umělecké literatury lze využít především v oblasti takových jevů či procesů, při jejichž zkoumání se

¹³ Forma poznávání psychických jevů prostřednictvím literárního díla má své kořeny již v době starověkého Řecka: možnost dvojího poznání – literárního a vědeckého – se krystalizovala ze sporů „protiumělecky“ zaměřeného Platóna a umění – coby formu poznání – obhajujícího Aristotela.

¹⁴ Tuto problematiku řeší i další publikace – např. F. L. Lucas: *Literature and Psychology* (London, 1951), Peter von Matt: *Literaturwissenschaft und Psychoanalyse* (Rombach, 1972), *Art and Psychoanalysis* (New York, 1963), T. E. Apter: *Fantasy Literature: An Approach to Reality* (Blomington 1983) a další.

tradičními metodologickými přístupy obtížně získává podkladový materiál. Ať již z důvodu časového odstupu (především při výzkumu průběhu sociálních procesů v minulosti), velkého časového rozpětí (např. při sledování vlivu původní rodiny na utváření rodiny vlastní, při kterém literární dílo nabízí zobrazení vnitřního prožívání postavy v dětství i v dospělosti) nebo z důvodu jednoduše technických (zobrazování subjektivních pocitů, stavů a nálad, otázky uvědomování si hodnotové orientace, životních priorit apod.).

Literární dílo zachycuje široké časové rozpětí, umožňuje předjímání vývoje či naopak srovnání s minulostí. Detailně rozpracovává vnitřní prožívání postav, které je v určitých souvislostech (např. při tragických životních situacích) těžko sledovatelné a měřitelné. Umožňuje sledovat oblast intimních sfér lidského života, oblast nevědomých či podvědomých procesů (např. při suicidálním chování) a do jisté míry řeší některé etické a jiné problémy spojené s psychologickými výzkumy – např. porušení soukromí, ohrožení důvěrnosti osobních dat a informací, výběr respondentů apod.

V popředí zájmu literátů vždy byly a jsou myšlenky, činy, city a pocity postav, jejich psychické stavy a vztahy. Literární dílo zobrazuje život v jeho přirozeném průběhu, popisuje zejména sociální procesy v širokých souvislostech, zachycuje objektivní i subjektivní podněty a vlivy, okolnosti jejich působení i jejich vzájemné vazby. Literatura sice nezobrazuje autentickou skutečnost, ale je - stejně jako každý jiný druh umění – tvůrčím přetvořením skutečnosti.

Při výběru vhodného literárního díla pro sledování průběhu psychických procesů je třeba zohlednit několik kritérií. Především je třeba určit širší společenské souvislosti, historický kontext a národní kulturu. Předpokladem vhodného výběru díla je také posouzení sociálního určení autora, základních charakteristik jeho osobnosti i jeho vlastních dřívějších zkušeností. Nutné je také vzít v potaz zvláštnosti daného literárního druhu. Zohledněním výše uvedených kritérií se eliminuje např. rozdílnost časových, společenských a národních podmínek nebo poplatnost autora době či určité sociální skupině.

Podle výše uvedených kritérií jsem postupovala při sledování zobrazení rodiny 19. století v české literatuře a při sledování jejího vlivu na postavení muže, ženy a dítěte v rámci této sociální skupiny v jednotlivých vývojových stádiích jejich života.

2 Rodina jako sociální skupina z hlediska jejího působení na jednotlivé členy

Rodina je základní souvislostí lidské zkušenosti od narození jedince až po jeho úmrtí. Člověk je základní stavební jednotkou rodiny. Jednou z věcí, která formuje jeho psychiku a je úzce spjata s rodinou, je dědičnost. Zásadním faktorem v tomto směru však zůstává prostředí, ve kterém žije a vyrůstá, a které přímo ovlivňuje jeho psychický i sociální vývoj a pomáhá utvářet jeho osobnost.

Rodina je historicky primární formou uspořádání lidí, kterou společnost v dané době zvolila jako optimální pro svou reprodukci, tedy základní skupina, v níž člověk žije a plodí, a na jejímž základě se vytváří vztah mezi mužem a ženou. Historicky je rodina souhrnem biologických a hmotných, následně i citových a morálních a v nejvyšším stupni vývoje také právních vztahů mezi jejími členy. Historicky se rodina formovala od neandrtálských tlup až po dnešní párové manželství. Pro spokojený chod rodiny, ať už v jakékoliv formě, jsou důležité základní parametry rodinného fungování. Výstižně vymezuje rodinné fungování S. R. Sauber¹⁵, a sice jako schopnost rodiny fungovat ve čtyřech rozhodujících oblastech: v oblasti osobní, kterou charakterizuje především pocit spokojenosti členů se svou pozicí a rolí v rodině; v oblasti partnerské či manželské, která odráží spokojenost v sexuální oblasti a vzájemný soulad partnerů; v oblasti rodičovské, která se vztahuje k výchově dětí a pocitu obohacení člověka z rodičovské role a v oblasti socioekonomické, která souvisí s fungováním rodiny z hlediska ekonomické úrovně a sociálního začlenění.

Rodinu je možné charakterizovat různým způsobem. Někteří odborníci vidí rodinu jako malou sociální skupinu, přičemž vztahy mezi členy této skupiny mají svůj pevný řád a formu¹⁶, jiní ji popisují jako kulturní útvar, který je spojením lidské přirozenosti s určitými kulturními hodnotami a vázán na přirozenou (biologickou, fyziologickou) danost člověka.¹⁷

Velký sociologický slovník uvádí definici, že „...rodina je nejdůležitější společenská skupina a instituce, která je základním článkem sociální struktury i základní ekonomickou jednotkou a jejímiž hlavními funkcemi je reprodukce trvání

¹⁵ Sauber, S. R., et al.: *The dictionary of family psychology and family therapy*.

¹⁶ Matějček, Z.: *Rodiče a děti*. Str. 149.

¹⁷ Horský, J., Seligová, M.: *Rodina našich předků*. Str. 6.

lidského biologického druhu a výchova, respektive socializace, potomstva, ale i přenos kulturních vzorů a zachování kontinuity kulturního vývoje.“¹⁸

Nejjednodušeji lze rodinu charakterizovat jako společenství osob, které jsou vázány pokrevním příbuzenstvím, manželským svazkem nebo adoptivním poutem, a jehož základní funkcí je jejich zabezpečení v širším slova smyslu (fyziologické, emocionální apod.) a výchova dětí. R. Havlík¹⁹ dále konstatuje, že rodina jako primární skupina by pro jedince měla být především emocionálním zázemím, pilířem bezpečí a jistoty, stimulace, podnětů a uznání, místem elementárních zkušeností a základnou pro vstup do společnosti.

Pražákladní funkcí rodiny bylo zajištění lidské reprodukce s péčí o potomstvo, to znamená přežití populace v generacích a udržení stability. K tomu patřila i socializace potomstva. Významným faktorem byla potřeba sdružování – vzájemné pomoci – a možnost dělby při zajišťování funkcí rodiny.²⁰

Rodina v obecném pojetí je primární skupinou, v níž se nejen od narození formuje osobnost dítěte, ale v níž prožíváme všechny fáze svého života. V díle *Sociologie výchovy a školy* jsou uváděny čtyři takzvané typy rodiny, a sice rodina orientační (tzv. výchozí, v níž se rodíme a vyrůstáme, jsme v ní objektem výchovy a po celý život s ní zůstáváme v kontaktu); dále rodina reprodukční, kterou sami zakládáme a ve které zároveň přijímáme rodičovské role; rodina nukleární tvořící dvougenerační jádro – rodiče a děti (tato nás ovlivňuje nejvíce) a nakonec rodina širší, která zahrnuje jak prarodiče a sourozence, tak i další příbuzné.

Dětství prožíváme ve výchozí rodině. Výběr této rodiny nemůžeme ovlivnit. Na psychický a sociální vývoj má ale největší vliv. Je to dáno faktorem dědičnosti (přejímáním genů od biologických rodičů) a zejména faktorem vlivu prostředí, který se nejvýrazněji projevuje právě v raném stádiu vývoje. Dospívání je charakterizováno snahou o vymezení vlastních životních hodnot a priorit, zahajuje období, ve kterém si sami vybíráme základ naší budoucí rodiny – svého partnera. Role dospělého člověka v rodině je vymezena především reprodukční funkcí.

¹⁸ Havlík, R.; Koťa, J.: *Sociologie výchovy a školy*. Str. 67.

¹⁹ Havlík, R.; Koťa, J.: *Sociologie výchovy a školy*.

²⁰ Macháčová, J.; Matějček, J.: *Rodina*. In *Problémy obecné kultury v českých zemích 1781-1989*. Str. 149.

Ocitáme se v roli rodiče, vychováváme, zabezpečujeme a ovlivňujeme vlastní potomky. Stáří prožíváme navíc v roli prarodičů.

Tyto obecně charakteristické funkce rodiny platí v široké míře i pro českou rodinu 19. století. Na vybraných literárních textech je proto možné sledovat vliv rodiny na její členy v jednotlivých životních fázích jedince i její vliv z hlediska působení na členy rodiny, a to v rovině subjektivních pocitů spjatých s daným postavením v rodině, v rovině partnerských vztahů, v rovině reprodukční a v rovině ekonomické.

3 Česká rodina v 19. století

Česká rodina v 19. století byla obvykle soběstačná ve své výživě, žilo se velmi skrovně a požadavky na výživu a bydlení byly primitivní. Mravně se rodina opírala o děděné náboženství, myšlenkově byla konzervativní, kulturně se v ní žilo většinou z ústní tradice, z domácích písní, zkazek a besed, hlavní četbou byly modlitby, Písmo a kalendáře. Tato povaha rodiny se měnila teprve se stoupající kulturou, stěhováním z venkova do měst, vylidňováním venkova a historickými krizemi, kterými jsou myšleny hlavně války.²¹

Typická úplná česká rodina 19. století pojímala ženu výhradně jako manželku a matku a muže jako živitele a hlavu rodiny. Mezi generacemi fungovala jistá – především ekonomická - soudržnost, která se projevovala vyšší mírou integrity rodiny, než jaká se vyskytuje např. v současném modelu rodiny.

V 19. století se setkáváme zejména s modelem patriarchální rodiny²² (především na venkově). Jiří Klabouch doslova píše, že „muž byl hlavou rodiny podle práva i podle učení církevního, měl právo ženě poroučet a ji i trestat.“²³ Zároveň však připouští, že osobní vztahy manželů byly individuální a různily se podle povšechné kulturní úrovně a temperamentu osob.

I. Možný ve své práci *Rodina a společnost*²⁴ uvádí, že „hierarchické uspořádání rodinných vztahů sloužilo od nepaměti jako opora a legitimizace hierarchických uspořádání vyšších společenských celků a respektování moci hlavy rodiny socializovalo k respektování moci panovníka. Jak pěkně ukazuje Hannah Arendtová, i v kolébce demokracie, řecké polis, byli svobodnými občany jen muži, patriarchové svých klanů a rozsáhlých domácností, v nichž vládli despotickou mocí. Prostorem svobody a rovnosti byl pouze prostor veřejný, kdežto rodina byla prototypem hierarchie a pevné uspořádanosti.“²⁵

Patriarchální rodiny byly založeny na autoritě a rozhodovací moci muže, který měl za povinnost starat se o svou domácnost, svou ženu a děti, a byl za ně

²¹ Pražák, F.: *České dítě*. Str. 22.

²² Rodina s výrazně dominantním postavením otce.

²³ Klabouch, J.: *Manželství a rodina v minulosti*. Str. 84.

²⁴ Možný, I.: *Rodina a společnost*.

²⁵ Tamtéž. Str. 16.

zodpovědný „před Bohem i vrchností“. ²⁶ Členové rodiny a domácnosti měli podle občanského zákoníku z roku 1811 plnit rozhodnutí přednosta domácnosti. Z hlediska práv muž vždy ženu zastupoval, ale měl povinnost zachovat její majetek a disponovat mohl jen vzniklými zisky. Nezkušení mladí lidé a děti byli znevázeni; otec velmi často rozhodoval o jejich budoucím zaměstnání a rodiče jim vybírali i životní partnery, přičemž rozhodujícím kritériem bývalo převážně udržení a rozmnožení majetku a sociální pozice. ²⁷

Patriarchismus neměl jen záporné rysy. „Pán“ či patriarcha, patron, měl nejen poroučet, ale také se starat o své lidi, nést za ně odpovědnost, a především pečovat, aby jim v rámci obvyklých potřeb nic nechybělo. Členové rodiny, poddaní nebo tovaryši a zaměstnanci se na něj měli moc spolehnout a být mu vděční za ochranu, pomoc nebo obživu. ²⁸

Ovšem již v 19. století nebyly ojedinělé neúplné rodiny, ve kterých otec chyběl. Důvodem nebyla vysoká rozvodovost jako v současném modelu neúplné rodiny, důvodem bylo především úmrtí otce nebo jeho odchod z domova za prací. Rovněž nebyly výjimkou rodiny, ve kterých chyběli oba rodiče. Roli náhradních rodičů přebírali prarodiče, noví partneři či zcela cizí lidé.

Názornou ilustraci rodiny 19. století doplní popis postavení jejich jednotlivých členů z hlediska rolí – muže, ženy a dítěte. V následující kapitole své práce se budu zabývat dílčím postavením rodinných příslušníků, tedy postavení muže/otce, postavení ženy/matky a postavení potomka/dítěte v rodině, neboť podle slov Iva Možného se rodina z lidského páru zakládá narozením dítěte „*tedy na rozdíl od domácnosti, kterou mohou tvořit jak lidé opačného, tak i stejného pohlaví žijící v páru a která se zakládá také soužitím jiné, větší skupiny osob, ať už pokrevně spjatých, anebo nikoli; pro rodinu je svazek krve definující vlastností.*“ ²⁹

²⁶ Machačová, J.; Matějček, J.: *Rodina*. In *Problémy obecné kultury v českých zemích 1781-1989*. Str. 150.

²⁷ Machačová, J.; Matějček, J.: *Rodina a vzory rodinného chování (české země 19. – 20. století)*. In *Sociálně a národnostně smíšená rodina v industriální a postindustriální společnosti v českých zemích a ve střední Evropě od druhé poloviny 19. století do současnosti*. Str. 5n.

²⁸ Machačová, J.; Matějček, J.: *Rodina*. In *Problémy obecné kultury v českých zemích 1781-1989*. Str. 173

²⁹ Možný, I.: *Rodina a společnost*. Str. 16.

3.1 Postavení muže

Jaké bylo postavení muže v rodině 19. století? Pavla Horská se ve své práci *Naše prababičky feministky*³⁰ zmiňuje o reprodukční úloze muže, kdy podle jejích slov byla až do pozdního novověku právě reprodukční úloha muže považovaná za významnější než reprodukční úloha ženy, tedy za jediný zdroj nového života bylo považované mužské sperma a teprve na konci 17. století byly v ženském těle objeveny ovocyty a ovaria. „*Otec byl při plození dětí hlavní osobou a matce příslušelo jen „v bolestech roditi“.*“³¹

Většina tehdejších rodin stála „*na nepopíratelné autoritě otce a závislost všech členů rodiny na jeho rozhodnutí a také na jeho postavení, zdraví a životním úspěchu.*“³²

P. Vošahlíková ve své práci *Jak se žilo za časů Františka Josefa I.* na témže místě dodává, že rakouské rodinné právo se před první světovou válkou stejně jako v polovině minulého století nevzdalo zásady, že „*manžel je hlavou rodiny a náleží mu tudíž činit veškerá opatření, pokud se týká manželského života. Muž je ředitelem domácnosti a určuje domácí řád. Manželka je povinna v domácnosti a výdělků mu napomáhati podle svých sil a jak toho vyhledává řád domácí vykonávati nařízení jí daná.*“³³

Rovněž František Pražák ve své práci *České dítě*³⁴ uvádí, že se v první polovině devatenáctého století shledáváme v našich rodinách ještě s životem patriarchálním. V zemědělských rodinách se uplatňovalo přirozené selské právo, ve kterém byl otec starostou rodu, pánem v rodině, a děti majetkem rodiny i po stránce pracovní.

Na venkově ovlivňoval a reguloval rodinné soužití a vztahy v domácnosti vedle občanského zákoníku také čelední řád. Ten dovoloval hospodáři velmi podstatným způsobem zasahovat do volby partnera a do rodinného soužití čeledníků a děveček, kteří žili pod jeho střechem. Čelední řád vycházel ze zásady, že hospodář

³⁰ Horská, P.: *Naše prababičky feministky*.

³¹ Tamtéž. Str. 30.

³² Vošahlíková, P.: *Jak se žilo za časů Františka Josefa*. Str. 105.

³³ Tamtéž. Str. 107.

³⁴ Pražák, F.: *České dítě*.

rozhoduje o věcech své domácnosti zcela suverénně, čímž výrazně přispěl k zachování tradičních rodinných vztahů na vesnici.³⁵

Rodině 19. století tedy vládla tehdy nepopíratelná autorita otce a závislost všech členů rodiny na jeho rozhodování a také na jeho sociálním statusu a zdraví. Vošahlíková dále dodává, že o dalších zhruba deset až dvacet let později (na přelomu 19. a 20. století) odhalují vzpomínky pamětníků z měšťanských kruhů ještě něco velmi podobného předchozímu modelu, vliv otce v rodině však již postupně klesal. Stávalo se tak, že ostatní členové rodiny začali o svém životě a své budoucnosti (míněno hlavně ve vztahu k volbě povolání a životního partnera) rozhodovat samostatněji, než bylo dříve zvykem. Zásadní zlom v rodinných vztazích nastal v českých zemích až po první světové válce.³⁶

³⁵ Vošahlíková, P.: *Jak se žilo za časů Františka Josefa*. Str. 107.

³⁶ Tamtéž. Str. 105.

3.2 Postavení ženy

„Muži tvořili dějiny, jednali, válčili, uzavírali pakty, vládli. Žena, až na málo početné výjimky, byla pouhou statistickou složkou. Historiografie její bytí v nezbytné míře registrovala, vždyť žena přiváděla na svět ty, kdož budou za čas tvořit dějiny, jednat, válčit, uzavírat pakty, vládnout.“³⁷

M. Lenderová ve svém díle *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*³⁸ vysvětluje, že ve středověké a raně novověké společnosti měl každý svoje pevné místo, což platilo i o vztahu mužů k ženám a naopak. Jakmile tímto sociální pořádkem otřásly revoluce, jakmile se ženy začaly hlasitěji ozývat, objevila se obava ze „zmatení pohlaví“. Z toho důvodu byla žena zahrnuta zpět k domácímu krbu, tentokrát prostřednictvím zákonodárství, neboť zákony stanovily, že žena patří světu privátnímu, světu, do něhož řád a úřady (pokud vše probíhalo, jak se patří) nezasahovaly. A protože žena měla vůči společnosti jedinou povinnost, a sice přivádět na svět poddané a pak občany toho kterého státu, byla jí veřejná moc ochotná věnovat pozornost maximálně dohledem nad kvalifikací porodních babiček a budováním sociální sítě pro nemajetné matky a jejich děti.³⁹

V následující kapitole se pokusím zodpovědět otázku, jaké bylo postavení ženy v rodině 19. století a jakým způsobem se vyvíjelo. Uvažovala jsem, zda je vhodné oddělit a samostatně popsat zvlášť sociální roli ženy - manželky a ženy - matky, anebo skloubit popis obou rolí do jednoho celku. Podle slov Josefa Alana tvoří manželství a rodičovství dvě sice odlišné, avšak silně propojené linie životní dráhy, proto neoddělím obě pozice ani já.⁴⁰

Při zobrazování pozice ženy jako manželky a matky v časovém horizontu 19. století vycházím především z prací M. Lenderové, která je jednou z předních odbornic na dějiny ženy a dějiny dítěte a také ze *Studií k sociálním dějinám* autorské dvojice J. Machačové a J. Matějčka.

³⁷ Lenderová, M.: *Od kojence k děvčátku aneb Od kolébky ke škole*. In Lenderová, M.: *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Str. 7.

³⁸ Tamtéž.

³⁹ Tamtéž. Str. 7.

⁴⁰ Alan, J.: *Etapy života očima sociologie*. Str. 269.

Podle slov M. Lenderové definoval ženu už v 18. století anglický esejist Richard Steele slovy, že žena je dcera, sestra, družka a matka, pouhý přívěšek lidské rasy. „*Vůbec nepřeháněl. Po dlouhá staletí hledala žena i dívka opodstatnění své existence vždy ve vztahu k muži. Byla něčí dcerou, sestrou, manželkou, matkou. Sama nemohla skoro nic: volně nakládat se svým majetkem, rozhodovat o dětech, které přivedla na svět, ani volit své zástupce, když společnost konečně prosadila ústavní režim. Celé věky zůstavovala nesamostatnou, nesvéprávnou bytostí. Do sňatku za ni odpovídal otec nebo poručník, pak manžel.*“⁴¹

Lenderová dále uvádí, že v 19. století se v souvislosti se vznikem občanské společnosti ustálilo také základní paradigma rodiny, a sice takové, že na jedné straně stál výdělečně činný muž, který zajišťoval hlavní rodinný příjem a účastnil se procesů rozhodování, na druhé straně stála jeho žena působící ve sféře domácnosti. Od ní se pak očekávalo, že zabezpečí nutné zázemí pro celou rodinu, nasytí ji, vychová děti a ujme se péče o staré a postižené členy rodiny. Tedy i žena z dobře situované měšťanské či venkovské rodiny byla zaměstnána do pozdních večerních hodin. Měla dohlížet na služebnictvo, na děti, organizovat a účastnit se práce v kuchyni, nakupovat, pracovat na zahradě, starat se o oblečení, o jeho zhotovování a údržbu, kromě toho měla vlídně a láskyplně přijmout muže vracějícího se z práce, vyslechnout jeho stesky, ale nezatěžovat ho svými. Dětem pak měla žena být morálním příkladem a služebnictvu uznalou, ale přísnou paní. Její pracovní doba byla vždy delší než pracovní doba muže, ale na rozdíl od ní byla práce ženy nehonorovaná a nepovažovaná za produktivní. Obvykle tyto životně důležité úkony nikdo zvláště nevnímal a práce ženy byla nejvíc vidět, až když ji žena nemohla vykonávat, tedy v případě nemoci nebo úmrtí.⁴²

V podobném duchu vypovídají o ženském údělu i paměti města Hořice v Podkrkonoší ve *Studích k sociálním dějinám*: manželky nejenže pomáhaly svým mužům v řemesle, ale vykonávaly i velmi hrubé práce jako nošení hnoje v putnách, obstarávání dobytka, nošení dříví z lesa a vody z kašny, šití a spravování na děti.

⁴¹ Lenderová, M.: „*Nejdražší srdce mé*“ aneb *Láska, sňatek, manželství*. In Lenderová, M.: *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Str. 70.

⁴² Lenderová, M.: „*Kinder, Küche, Kirche*“ aneb *Domácnost se rozrůstá*. In Lenderová, M.: *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Str. 122.

*„Často přes půlnoc musela pracovat, prádlo prát, sirky si udělat, troud připravit, dříví přichystat, napříst. Ráno zase byla první na nohou.“*⁴³

Tezi o společensky podřízeném postavení ženy v průběhu 19. století podporuje také historička Jana Burešová, která ve své studii⁴⁴ vykresluje nerovnoprávnou pozici žen známou z předchozí doby a trvající po celé 19. století. Až nadcházející 20. století charakterizuje Burešová jako zásadně zlomové při změně postavení ženy v lidské společnosti a rodině, přičemž tento vývojový proces trval zhruba jedno století a probíhal v různém prostředí v různé intenzitě.⁴⁵ Do uvedené doby byly ženy spojovány pouze s životem uvnitř rodiny, přičemž jejich hlavním úkolem bylo rodit děti, pečovat o ně a vykonávat další činnosti spojené s péčí o domácí hospodářství a manžela.

Pro většinu žen byl ještě v 19. století charakteristický omezený celkově obecný rozhled a nízká úroveň vzdělanosti a vědomostí. Burešová tento fakt nerovnoprávné pozice žen, tak dobře známé z předchozích staletí, působivě dokládá na příkladu procesu vzniku moderního politického života, který byl tehdy vyhrazený výhradně mužskému zastoupení. Dodává také, že žena byla na manželovi naprosto závislá, nejen ekonomicky, ale i v dalších oblastech života, s tím, že hlavní slovo ve všech rodinných záležitostech, jakými byly nejen vlastní chod domácnosti, bydlení, ale například i výchova dětí, měl manžel. *„Podřadné postavení ženy v rodině, a tím ve společnosti, bylo zafixováno i v právních předpisech. Tento stav byl tedy zákonný,“*⁴⁶ píše Burešová a poukazuje dále na to, že v souvislosti s ekonomickým postavením ženy existoval institut věna, bez něhož nebyl (s výjimkou nejchudších společenských skupin) možný sňatek, neboť rodiče dcery právě v podobě věna přispívali ženichovi při uzavírání manželství na výchovu dcery. S tímto věnem mohl muž naložit libovolně.

⁴³ Klika, J.: *Z minulých pamětí – Kronika města Hořice v Podkrkonoší*. In Macháčová J.; Matějček, J.: *Sociálně a národnostně smíšená rodina v industriální a postindustriální společnosti v českých zemích a ve střední Evropě od druhé poloviny 19. století do současnosti*. Str. 149.

⁴⁴ Burešová, J.: *Společenské postavení ženy na konci 19. století a na začátku 20. století a souvislosti jeho proměn*. In Macháčová, Matějček, *Sociálně a národnostně smíšená rodina v industriální a postindustriální společnosti v českých zemích a ve střední Evropě od druhé poloviny 19. století do současnosti*. Str. 257nn.

⁴⁵ Tamtéž. Str. 257nn.

⁴⁶ Tamtéž. Str. 260n.

Stejně tak od ekonomické závislosti na muži byla odvozena i práva žen. Muž zastupoval celou rodinu před úřady a soudy, za manželku pak vystupoval zplnomocněním, čili pokud jde o vzájemný partnerský vztah muže a ženy v manželství, tento rovněž rovnoprávný nebyl, což bylo, jak Burešová dokládá, patrné především v tak intimních situacích, jakými byly opuštění manžela nebo nevěra. Jejich posuzování bylo v případě muže mnohem benevolentnější. Stejně tak své otcovství mohl muž uznat jen dobrovolně, vůči nemanželským dětem neměl závazky vůbec žádné.

Žena musela svého muže následovat, nemohla bez jeho svolení nabývat majetek, provozovat živnost, být zaměstnaná nebo vystupovat u soudu, přičemž výjimkou nebyla ani manželova tvrdost a hrubost.⁴⁷ Proto je jen logické, že s postupem času (míněno zde časové období od konce 19. století a počátek 20. století) ženy stále více vyvíjely úsilí dosažení zákonné úpravy, která by umožnila rozluky manželství nebo alespoň rozvod, což v té době úzce souviselo s náboženskými zásadami, se kterými se nerozlučitelnost manželství nesla v duchu zásady „co bůh spojil, člověk nerozlučuj“. Závěrem Burešová uvádí, že tyto manželské záležitosti se rovněž uvolňovaly v souvislosti s potřebami ekonomického rozvoje a volných pracovních sil po nástupu průmyslové revoluce.⁴⁸

⁴⁷ Burešová, J.: *Společenské postavení ženy na konci 19. století a na začátku 20. století a souvislosti jeho proměn*. In Macháčová, Matějček, *Sociálně a národnostně smíšená rodina v industriální a postindustriální společnosti v českých zemích a ve střední Evropě od druhé poloviny 19. století do současnosti*. Str. 260n.

⁴⁸ Tamtéž. Str. 260n.

3.3 Postavení dítěte

Jaké průvodní znaky provázely období dětství a jak je charakterizované postavení dítěte v rodině 19. století? Postavením dítěte v rodině se zabývá dětský psycholog Zdeněk Matějček (1922 - 2004), pro kterého měla rodina ve vztahu k dětem nezastupitelnou úlohu.⁴⁹ Závěry jeho výzkumů jsou zobecnitelné a lze je aplikovat i při sledování zákonitostí a vývoje vztahů mezi dětmi a jejich rodiči v rodině 19. století.

Zdeněk Matějček vidí rodinu jako malou společenskou skupinu, přičemž vztahy v této skupině mají svůj řád a formu. A poněvadž i děti jsou podstatnou součástí této společenské skupiny, má mít i chování dospělých vůči nim určitou společenskou formu. „*Nejde však jen o jakousi domácí etiketu, ale o to, aby forma projevu a jeho obsah byly v souladu. Aby to, co od dítěte chceme a co vůči němu cítíme, nebylo podáváno odpudivě nebo zakukleně v tajemných náznacích nebo s falešně přepjatými citovými přízvuky. Vždyť i forma našeho chování vůči dítěti má svou výchovnou hodnotu.*“⁵⁰

To, jaký vztah měli rodiče k dětem v průběhu 19. století, asi nejlépe demonstruje myšlenka Jany Machačové a Jiřího Matějčka z díla *Problémy obecné kultury v českých zemích 1781-1989*⁵¹, kde uvádějí, že rodiny v dolních vrstvách společnosti (80% populace) byly nejdéle patriarchální a k dětem trvale přetrvával vztah „pánbůh dal, pánbůh vzal“. Matky většinou pracovaly mimo domov a o malé děti se starali jejich starší sourozenci, prarodiče nebo jiní starší lidé. Výchova byla převážně bezděčná, založená na živelném napodobování vzorů dospělých.

Předpoklad méně vřelého vztahu k dětem, než na jaký jsme zvyklí dnes, podpořili také autoři Jan Horský a Markéta Seligová v díle *Rodina našich předků*⁵²,

⁴⁹ Zdeněk Matějček se oblasti dětské psychologie začal věnovat v roce 1950. Jeho práce *Rodiče a děti*, ze které čerpám, pochází z roku 1986.

⁵⁰ Matějček, Z.: *Rodiče a děti*. Str. 149.

⁵¹ Machačová, J.; Matějček, J.: *Problémy obecné kultury v českých zemích 1781-1989*.

⁵² Horský, J.; Seligová, M.: *Rodina našich předků*.

„*I zde je však nutno varovat před generalizacemi. Smrt je samozřejmě v literatuře 16. až 18. století s větší odevzdaností než dnes nahlížena jako „spravedlnost Boží“.* Avšak například Cyprián Žatecký v kázání z roku 1616 soudí, že žádné jiné věci se člověk nebojí tak jako „časné smrti“. Miloš Sládek pak rozborem pohřebního kázání Vavřince Molitora z roku 1660 poukazuje na příklad velkého citového otřesu, který způsobila matce smrt jejího 13letého syna.“ Tamtéž.

kde uvádějí, že tehdejší vysoká míra dětské úmrtnosti s sebou nesla pro nás nezvykle chladný vztah ke smrti dítěte a že emotivní náboj ve vztahu rodič - dítě narůstá až s kontrolou plodnosti.

Stejným způsobem na problematiku dětství nahlíží také František Pražák, který se ve své práci nazvané *České dítě*⁵³ zabývá komplexním pohledem na tuto vývojovou etapu člověka. Mimo jiné uváděl, že výchova dítěte v našich rodinách byla dlouho jen velmi málo uvědomělá, neboť k ní nebylo v prvních letech devatenáctého století dost času, znalosti ani prostředků. Doslova potvrzuje, že kvalita dětí se dlouho posuzovala nikoliv podle toho, zda se správně nebo nesprávně dovedly vyjadřovat jako děti, ale jak se dovedly přizpůsobovat dospělým a napodobovat je.⁵⁴ Stejně tak již výše zmíněná Pavla Vošahlíková ukazuje na svědectví učitele Jaroslava Sedláka, že dětství bylo vnímáno jen jako jakési přechodné a málo důstojné období ve vývoji člověka, kdy mu nedospělost byla neustále vytýkána a kdy dítěti bývalo odpíráno, aby žilo dětským způsobem života.⁵⁵

Z předchozích kapitol vyplývá, že se české rodiny 19. století obvykle vyznačovaly dominantním postavením mužů. Muž byl považovaný v každodenním životě i v úředních aktech za „hlavu rodiny“, rozhodoval o budoucím osudu svých dětí, manželky i dalších členů domácnosti, rodina ho respektovala a prokazovala mu i v drobných úkonech symbolickou úctu (oslovování, běžná komunikace, stravovací rituály, odpočinek apod.). Postavení ženy v rodině bylo dané modelem ženské podřízenosti. Žena neměla vůči muži v podstatě žádná práva, na druhou stranu plnila řadu povinností. Nejen manžel, ale i společenské normy od ní vyžadovaly každodenní vykonávání činnosti vedoucích k uspokojení základních potřeb celé rodiny a domácnosti – žena se musela starat o jídlo, ošacení, usměrňování dětí, hygienu, úklid, teplo, zabezpečení případného hospodářství a mnohdy i o manželovo pohodlí.

⁵³ Pražák, F.: *České dítě*.

⁵⁴ Tamtéž. Str. 34.

⁵⁵ Vošahlíková, P.: *Jak se žilo za časů Františka Josefa*. Str. 146.

Na základě výše uvedených teoretických pramenů lze předpokládat, že ani postavení dítěte v rodině nebylo považované z hlediska ostatních členů rodiny i společnosti za významné, naopak dítě bylo v roli značně podřízené a pro rodinu mělo spíše význam z hlediska spolupráce na chodu domácnosti a z hlediska budoucího zaopatření, než z hlediska emočního obohacení a radosti rodičů a příbuzných.

V následující hlavní části mé práce se pokusím ověřit výše zmíněná teoretická východiska na konkrétních situacích života rodiny 19. století popsanych jednak v beletrii, především románové tvorbě a povídkách, a jednak v literatuře memoárové.

4 Dětství

Co znamenalo být dítětem v rodině 19. století? Jaký vztah mělo ke svým rodičům a jakým způsobem bylo vychovávané? Jak je uvedeno v úvodu mé práce, jednou ze základních funkcí rodiny je funkce emocionální. Tato funkce, která je v dnešní rodině v popředí, byla ovšem v 19. století považovaná až za sekundární, neboť hlavní úlohu plnily tradiční funkce ekonomické a obranné. Emoce tak hrály v rodině pouze jakousi okrajovou roli, a to jak ve vztahu mezi manžely, tak ve vztahu mezi rodiči a dětmi i dětmi navzájem. Oč byly vztahy mezi rodiči a dětmi emocionálně chudší, o to více byly autoritativnější, byť díky tomu i uctivější.⁵⁶ Více než na city tedy spoléhala výchova 19. století na strach, a podle biblického přikázání „cti otce svého i matku svou“ přetrvával silný respekt k otci hluboko do 20. století.

V rodinách rozhodoval otec, zastupoval rodinu navenek a doma přísně vládl, v jeho pravomocích obvykle bývaly i fyzické tresty.⁵⁷ Tento typ výchovy popisuje ve svých pamětech například Anežka Nosálová, která má své dětství spojené s otcovou přísnou autoritativní výchovou⁵⁸, která se obracela právě k jeho dcerám, dále snahou provdat je za každou cenu a sám rozhodnout o jejich ženiších a

⁵⁶ Stejně tak ve vztahu mezi mužem a ženou, kde převládá spíše cit sounáležitosti a spolupráce než hluboký cit erotické lásky. V následující kapitole uvidíme, že k uzavírání sňatků velmi často docházelo na základě rodičovské autority, jež byla podložena ekonomicky motivovaným racionálním kalkulem. Lenderová, M.; Jiránek, T.; Macková, M.: *Z dějin české každodennosti*. Str. 165.

⁵⁷ Matky nepotřebovaly trestat, stačila pohrůžka: „Počkej, povím to večer otci!“ Lenderová, M.: *Od kojence k děvčátku aneb Od kolébky ke škole*. In Lenderová, M.: *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Str. 16.

⁵⁸ Podobně též Vošahlíková: „*Ke vztahu rodičů a dětí se říkalo: 'Rodičové mají právo a povinnost veškeré konání dětí řídit, a to ustanovením společným. Péče o tělo a zdraví dítěte náleží však především matce. Vzejdou-li v těchto věcech neshody mezi rodiči, rozhoduje vůle otcova jako hlava rodiny... Otec má právo vychovat dítě ke stavu, jež pro něj uzná přiměřeným... Otci náleží přivoliti ke sňatku dítěte... Otec je správcem jmění dítěte.*“ Vošahlíková, P.: *Jak se žilo za časů Františka Josefa*. Str. 107.

penězích. V pamětech vypravěčky nemá její maminka téměř žádné místo, neboť vše překryla otcova dominantní osobnost.⁵⁹

Výjimkou potvrzující pravidlo byl například otec Karolíny Světlé, která vzpomíná, jak v dobách jejího mládí byl nejen ve starších generacích, ale také v jejím bezprostředním okolí za své přijímaný názor, že děti jsou na světě k tomu, aby působily rodičům radost, a tedy k tomu, aby plnily přání svých rodičů a prokazovaly jim tak vděčnost za to, že jim rodiče darovali život, přičemž v té době také patřilo k běžnému úzu, že „rodiče nemají dětem projevovat lásku“, tj. osobní péči a pozornost. Otec Světlé tak prý sklízel posměch za to, že se svým dětem věnoval.⁶⁰

Tento „citově chladný“ typ vztahu k dětem se zřejmě projevoval ve všech sociálních skupinách českých zemí až do 2. poloviny 19. století, přičemž podle všeho souvisel s početností dětí, velkou novorozeneckou a dětskou úmrtností, kdy se k novému životu přistupovalo převážně podle rčení „co pánbůh dal, to si vzal“, tedy s jistou odevzdaností (především v dolních vrstvách společnosti, které

⁵⁹ Machačová, J.; Matějček, J.: *Obchodníci na venkově a v malém městě v českých zemích 19. století: Vzpomínky A. Nosálové a J. Vognara*. In *Studie k sociálním dějinám 19. století* 3. Str. 96.

⁶⁰ Na tvrdou výchovu svého otce vzpomíná ve svých pamětech také například Zdeněk Kalista (1900 – 1982). Uvádí, že se jeho otec choval tvrdě nejen k dětem, ale také sám k sobě. Ve výchově ovšem nešlo o klasické fyzické tresty, ale spíše o houževnatost a vytrvalost, kterou Kalistův otec vedl děti k plnění jejich povinností. Sám Kalista popisuje tyto výchovné metody takto: „*Přiznám se bez mučení, že tato otcova tvrdost mi připravila nejednu hořkou chvíli. A přece tatínek nebyl z lidí, kteří by chtěli život vtěsnat do neústupných hranic užitečného a nutného. Neměl v sobě jen tvrdost, která připomínala jeho kovářské předky a kterou také nepochybně zdědil po svém nemluvném a laskání neznajícím otci.*“ Kalista, Z.: *Po proudu života*. Str. 51.

František Weyr (1879 - 1951) naopak svého otce popisuje jako geniálního člověka, kterého nesmírně obdivoval; jeho láska jako syna však patřila matce. Na své dětství vzpomíná podle svých slov jako na „*šťastné a tklivé*“ přičemž „*všecko, co souvisí s touto šťastnou dobou, je pro mě opředeno nevýslovným kouzlem, proti němuž se mně pozdější časy zdají býti smutné a ponuré.*“ Fyzické tresty ve své rodině si autor prakticky vůbec nevybavuje, naopak vzpomíná na láskyplné mazlení otce s Františkovou sestrou. Na matku Weyr vzpomíná jako na „vzor poddajné ženy a snaživé manželky“ s neskonalé mírnou a vlídnou povahou. Když se matka po smrti manžela znovu vdala, F. Weyr vzpomíná na nevlastního otce jako sice poctivého, pečlivého a autoritativního člověka, přesto mu však ani zdaleka tak neimponoval jako jeho pokrevní otec. Weyr, F.: *Paměti*. Str. 63nn.

představovaly až 80% populace a které také byly nejdéle patriarchální).⁶¹ Fakt, že až do sklonku 19. století bylo jen málo rodin, které by neoplakaly alespoň jedno dítě⁶², dokládají například *Paměti Václava Holka* nebo vzpomínky na dětství Růženy Jesenské:

*„Sotva jsme se ale trochu zotavili, zemřel nám chlapec. Byl to v pořadí druhý chlapec a celkově naše třetí dítě, protože předtím dala Luiza život také děvčátku. Chlapeček nebyl sice ještě příliš starý, bylo mu teprve sedm týdnů, ale jeho smrt nás rozlítostnila a plakali jsme pro něj. „Je lépe, že si ho milý Bůh vzal zase k sobě. Co by tu měl na světě? Tam je o něho dobře postaráno,“ těšila nás matka. A nám – srdce nás bolelo při takových myšlenkách – bylo za té nuzné situace snad nakonec koneckonců také lépe.“*⁶³

*„Tehdy jsem políbila na čelo Militku. Libila se mi v rakvičce a pořád bych se byla na ni dívala, a nechápala jsem, proč maminka pláče a stále smrká, proč i tatínek si utírá oči.“*⁶⁴

Rodina byla pro většinu dětí jedinou institucí, ve které probíhala jejich socializace, vzdělání a příprava na život. V rodině se vytyčovaly a realizovaly výchovné cíle, specifikované podle sociálního postavení, což bylo výraznější ve

⁶¹ Pokud by totiž rodiče projevovali velkou citovou angažovanost, musela by tato nutně vést k psychické labilitě. Například ve Francii – v prostředí francouzských středních měšťanských vrstev – té doby bylo běžné, že děti do jednoho roku se dávaly na venkov ke kojným a teprve pokud přežily, stávaly se členy rodiny. Machačová, J.: *Vzdělání a výchova dívek v měšťanské rodině v 1. polovině 19. století (Upomínky K. Světlé)* Str. 437. Stejně tak potvrzuje i Lenderová, že citová pouta rodičů k dítěti byla vcelku zanedbatelná, snad záměrně. Obrovská dětská úmrtnost prý silnější citovou vazbu předem vylučovala. Lenderová, M.: *Od kojence k děvčátku aneb Od kolébky ke škole*. In Lenderová, M.: *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Str. 12.

⁶² Pro děti nepředstavovaly nebezpečí pouze nemoci. Na vině byla také špatná výživa, katastrofální hygienické poměry, neprodyšné peřinky u bohatých vrstev společnosti, nepřiměřená ochrana kojence před sluncem a vzduchem, móda nekojit vlastní děti, nedostatečná kvalifikace porodních bab, neodborné vedení porodu, špatné poporodní ošetření dítěte. To vše ohrožovalo nemluvně v prvních týdnech a měsících života. Tamtéž. Str. 19.

⁶³ Holek, V.: *Paměti*. Str. 163.

⁶⁴ Jesenská, R.: *Dětství*. Str. 8.

výchově chlapců.⁶⁵ Podle pisatelů mnoha vzpomínek byla výchova v rodině svěřována především matce, která měla k dětem mnohem bližší vztah než otec⁶⁶, což potvrzuje ve svých pamětech například Václav Holek, který, byť si otce jako autority vážil, přiznává, že k matce měl vztah o mnoho bližší a citově intenzivnější.⁶⁷ Za dívčí výchovu odpovídala matka, která měla dívku připravit na její budoucí povolání hospodyně, což bylo cílem rodinné výchovy děvčat až do konce 19. století, obzvláště patrné na venkově, kde byly dívky vedeny především ke zvládnutí celého hospodaření a ve čtrnácti letech už byly vycvičené v samostatném vedení domácnosti⁶⁸, přičemž jim byla od malička vštěpovaná pilnost a pracovitost; za přísnou a důslednou výchovu chlapce pak odpovídal otec. Narození syna bylo vítanější, neboť bylo považované za narození „dědice erbu“.⁶⁹ Naproti tomu

⁶⁵ V horních vrstvách určovala konečný cíl představa o uplatnění v řízení společnosti, ve správě majetku, země, ve správě církevní či řídicích funkcí v armádě; ve středních vrstvách městského i venkovského prostředí byl chlapec obvykle předurčen k převzetí otcovy pozice a kvalifikace; v dolních vrstvách se dítě bez ohledu na pohlaví mělo co nejdříve podílet na obživě rodiny. Lenderová, M.; Jiránek, T.; Macková, M.: *Z dějin české každodennosti*. Str. 181.

⁶⁶ Machačová, J.; Matějček, J.: *Rodina české inteligence v českých zemích*. In Machačová, J.; Matějček, J.: *Studie k sociálním dějinám 19. století* 3. Str. 31.

⁶⁷ Machačová, J.; Matějček, J.: *Nádeníci v českých zemích v druhé polovině 19. století: Analýza vzpomínek V. Holka*. In Machačová, J.; Matějček, J.: *Problémy obecné kultury v českých zemích 1781-1989*. Str. 401.

⁶⁸ V rodině zemědělece měla práce ženy velký podíl nejen na chodu domácnosti, nýbrž i ve chlévě a na poli. Hospodyně učila dcery, snachy a služky tradičním ženským pracím, k nimž náleželo vaření a péče o děti stejně jako předení lnu a vlny, chov drůbeže, pěstování zeleniny a mnoho jiných činností, v kterých byla nezastupitelná. Předávala tak o generaci dále, co se sama od své matky naučila. A nejen to – venkovské ženy udržovaly mezi sebou i prastaré normy vzájemné pomoci při porodu, nemoci nebo jakémkoliv neštěstí, které postihlo některou rodinu v obci. Horská, P.; Kučera, M.; Maur, E.; Stloukal, M.: *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha: Panorama, 1990. Str. 388. Podobně Lenderová: „*Úkolem matky nebylo předat dceři jen znalosti týkající se řízení domácnosti, ale i principy náboženské a mravní. Měla jí vštípit vlastnosti, které byly pro ženu považovány za nezbytné: pokoru, hlubokou víru v Boha, trpělivost, poddajnost. Podle teologů a moralistů byla morálka, alespoň ta ženská, dědictvím matky. Stejně jako umění vést domácnost.*“ Lenderová, M.: *Ženská má být vzdělaná“ aneb Potíže s dívčím vzděláním*. In Lenderová, M.: *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Str. 50.

⁶⁹ Jak dokládá také F. Pražák: Děti v naší rodině byly obyčejně požehnáním. Obyčejně ovšem s daleko větším uspokojením bylo vítané narození chlapce než dívky, protože chlapec uchoval rodové jméno, ve venkovských rodinách byla to zdatnější síla pracovní a také méně starostí do

narození dcery bylo provázené „*neblahým ekonomickým aspektem*“, jak nazývá Lenderová otázku věna, v 19. století velmi závažnou. V tomto období také dochází k vytvoření stereotypního označení „hodná holčička a zlobivý kluk“, neboť výchova dívky⁷⁰ byla v mnoha ohledech směřovaná k přijetí ženského údělu, tedy k jakési pasivní submisivnosti. Svě o tom věděla Magdalena Dobromila Rettigová, kterou od jejich pěti let pronásledovala vzpomínka na matku, která se v její přítomnosti modlila nad jejím nemocným bratříčkem: „*Když by mě Bůh chtěl vzít jedno dítě, nechť si vezme děvče, jen chlapce ne.*“⁷¹

Již bylo poukázáno na skutečnost, že více než na city spoléhala výchova 19. století na strach. Dokonce i v méně početných rodinách, kde harmonické vztahy mezi rodiči a dětmi panovaly, byly tělesné tresty považované za blahodárné prostředky, které měly zajišťovat budoucí mravní bezúhonnost dítěte.⁷² Trestajícím orgánem byl obvykle otec, ale zpravidla jen tehdy, pokud dovršila míra poklesků dítěte svého vrcholu; jinak trestávala matka.

budoucná, dříve tím více, že se velká část děvčat spoléhala na vdavky jako jediné a často hlavní zaopatření. Pražák, F.: *České dítě*. Str. 26. Podobně též Lenderová: Otcové všeobecně očekávali narození syna, dědice erbu, rodinného podniku či alespoň jména. Těšili se na potomka s vysloveným i nevysloveným přáním, aby to byl kluk. Narození dcery provázelo zpravidla zklamání. Dívky byly také mnohem častěji odkládány a všeobecně jim byla věnována menší péče, méně pozornosti a snad i lásky. Lenderová, M.: *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Str. 32.

⁷⁰ Nic na tom obvykle neměnil ani fakt, že výchova dítěte byla v té době v rodinách spíše jen málo uvědomělá, neboť k ní ne vždy bylo dostatek času. Matky často pracovaly mimo domov, takže o malé děti se starali jejich starší sourozenci, prarodiče, nebo jiní staří lidé. Ne každému dítěti tak bylo dopřáno hraní. Ty nejchudší musely pracovat, jakmile se dokázaly samy o sebe postarat: hlídat mladší sourozence, pomáhat v kuchyni, pást domácí zvířectvo, pomáhat v dílně či na poli, což se ve větší míře týkalo právě děvčátek. Některé přísné matky měly dokonce za to, že hraní je pouhé maření času. Výchova tak velmi často spočívala v bezděčném „živelném“ napodobování dospělých lidí a přizpůsobování se jim. Tamtéž. Str. 35.

⁷¹ Vošahlíková, P.: *Jak se žilo za časů Františka Josefa*. Str. 118.

⁷² Lenderová tyto výchovné prostředky nazývá v duchu rčení „metla vyhání děti z pekla“. Lenderová, M.: *Od kojence k děvčátku aneb Od kolébky ke škole*. In Lenderová, M.: *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Str. 16.

Za hlavní trestající prostředek byla pokládaná metla (či řemen, prut nebo případně pouze pohlavek), která měla být dětem (ať už jen z preventivních důvodů) vždy na očích, jak vzpomíná na výchovné metody svých rodičů Eliška Krásnohorská:

*Zvyk je veliký mistr. Dítě nesmí si zvyknout, že si může vyvzdorovat, co chce. Tak jsem vás všechny navykla poslouchat, a zvykne-li si dítě býti poslušné, ani mu pak nenapadne neposlechnout. U nás, milé děti, nebylo nikdy trestů, a nebylo jich ani třeba. Metla byla u nás jen pro výstrahu, rákoska jen pro pohružku. Tatínkovi jako mně se ošklivilo hrubé a zahanbující trestání dětí; říkával, že takové otloukání v dítěti otupuje všechn cit pro čest a budí nenávist proti rodičům místo úcty k nim. Však jste také měly pravou úctu pro tatínka. Nikdy vás neuhodil ani prstem, ale potřeboval jen přísně kouknout, a již jste byly jako beránci.*⁷³

Krásnohorská ovšem měla to štěstí, že její rodiče byli na svou dobu poměrně neobyčejně humanitně založení a dokázali své děti pro život dostatečně připravit i bez výprasků. Podobnou výjimkou bylo také dětství Františka Halase staršího, v jehož rodině to byl právě Halasův otec, který nad synem držel ochrannou ruku, a tím, kdo trestal, byla matka:

*Můj táta si na mně velmi zakládal a chránil mě často před mamincinými lupanci; jednou mi donesl hrdličku, jindy kanárka a také kavku jsem od něj dostal jako dárek. Jako chlapec jsem si přál mít bratříčka, abych si s ním mohl hrát na koně. Když se nám narodil Rudolfek, měl jsem z něho velkou radost, chlapeček však brzy umřel. Vzpomínám si, jak nám otec jednou přinesl veverku, živou veverku. To bylo radosti.*⁷⁴

Vedle fyzických trestů se mělo dětskému zlobení předcházet také strašením. Děti proto permanentně žily v ovzduší pověřivosti a různých strašidel, o kterých se v rodinách četlo, vypravovalo při besedách, černých hodinkách nebo náhodných událostech, jakými byly hlavně vraždy nebo jiná neštěstí. Tematicky se vyprávění točilo kolem nadpřirozených bytostí, jako jsou čerti, bílé paní, skřítkové nebo

⁷³ Pechová-Krásnohorská, E.: *Z mého mládí vzpomínky životopisné*. Str. 142.

⁷⁴ Halas, F. st.: *Vzpomínky bývalého textilního dělníka*. Str. 8.

ohniví muži, ale také příslušníci menšin jako Židé nebo cikáni.⁷⁵ Jak emotivně dokázaly být tyto historky dětem podávané, dokazuje například Václav Holek: „Ze všech historek vyprávěných toho večera mi nejvíce v paměti utkvěla ta, jak jeden sedlák, zpupný a rouhavý, se stále svým sousedům vysmíval, že pořád jen chodí do kostela a modlí se. Tropil si posměšek také z procesí a dopustil se i jiných přestupků vůči náboženstvím a jeho institucím. Jednoho dne se přihnala nad vesnici, kde onen rouhač bydlel, strašná vichřice a úplně se zatmělo. Vyděšení obyvatelé se domnívali, že nadešel poslední soud, pobíhali sem a tam, křížovali se, klečíce před obrazy svatých vyzývali Boha a všechny svaté o pomoc. Bouře netrvala dlouho, a zase bylo klidno a jasno. Avšak co se mezitím nestalo! Bouřku způsobil ďábel. Odnesl si rouhavého sedláka, sousedé to viděli, jak ho ďábel odnášel a sedl si s ním na strom. A jak se sedlák vzpíral a volal o pomoc. Nic mu to však nebylo platné, jeho duše propadla satanovi. Nu, a jak ten ďábel vypadal! Měl lidskou podobu, ale byl úplně černý, měl křídla, rohy a koňská kopyta. „Ano, ano, moji milí, tak strašného konce se dočkal sedlák pro svůj hříšný život. A jak se mu asi vede v pekle?“ Všichni, i já, hloupý kluk, jsme tu seděli jako zkamenělí, bylo mi, jako kdyby mě někdo polil vařící vodou. Také ostatní seděli po ukončení příběhu těžce oddychující a zardělí a patrně si právě tak jako já mysleli „Zaplat' pánbůh, že nejsem takový hříšník a že si mě ďábel nemůže odnést jako onoho sedláka!“ Ani moje matka nezaváhala a důrazně mě upozornila na historku s ďáblem s tím, že se ke mně obrátila a řekla: „Vašíku, slyšíš, co bratránek říká? Buď hodný, aby se ti nestalo totéž!“ Ted' všechny pochybnosti zmizely. Ďábel, ne tucty ďáblů se mi hemžily před očima. Zdálo se mi, že vidím i oheň pekelný, v němž se onen sedlák škvařil. Ano, a věčně! Tak strašný trest? Brr, zamrazilo mě až do kostí, strachem jsem se třásl po celém těle. Tato historka s ďáblem mi připravila v dalším životě nejednu chvíli úzkostí. Kéž by mě byli moji příbuzní ušetřili tohoto vyprávění a zařídili to tak, abych je nemusel vyslechnout! Ne, měli jiný názor, žili v přesvědčení, že vychovat čestného a poctivého člověka lze jedině strachem a bázni.

⁷⁵ Stejný postoj zaujímala k cikánům také Božena Němcová ve své *Babičce*: „Také dráteníka i žida přivítala vždy s upřímnou laskavostí; byli to vždy ti samí a tedy známí již, jako by spřáteleni byli s Proškovíc rodinou. Jen když se jednou do roka přihodilo, že se toulaví cikáni v sadu ukázali, tu se babička ulekla. Honem vynesla jim jíst ven a říkala: „S užitkem bývá, vyprovodí-li je člověk až na rozcestí.“ Němcová, B.: *Babička*. Str. 28.

Pouze strach před d'áblem a věčným utrpením a bolestí v pekle měl – podle jejich mínění – ochránit člověka před hříšnými činy. A s tímto způsobem výchovy se musí přirozeně začít od nejtělejšího věku.“⁷⁶

Holek sám o chvíli později dodává, že tato výchovná metoda přesto nebyla příliš účinná, neboť tak hříšným zločincem jako sedlák se sice nestal, ale čas od času někde občas něco z nutnosti ukradl.

Jak bylo naznačeno v úvodní části této kapitoly, také česká literatura si všímala kultu rodiny a matky, a především ideálu ženy jako hospodyně a manželky. Tyto spisy se zamýšlely nad výchovou dívek vzhledem k jejich budoucímu poslání a na knižním trhu figurovaly jako knihy rad o vaření, vedení domácnosti a hospodaření určené mladým dívkám. Jednalo se o autorky, jakými byly Magdalena Dobromila Rettigová (1785 – 1845, *Mladá hospodyňka v domácnosti, jak sobě počínati má, aby své i manželovy spokojenosti došla. Dárek dcerkám českoslovanským od Magdaleny Dobromily Rettigové* z roku 1840), dále následovaly Františka Hansgírgová (1823 - 1871), Anuše Kejřová (1824 - 1926), Honorata Zapová (1825 - 1856), Karolína Světlá (1830 - 1899), Věnceslava Lužická (1832 - 1920) nebo Žofie Podlipská (1833 - 1897).

Věnceslava Lužická ve své knize *Růže stolistá* nabádá mladé dívky k vděčnosti rodičům, jež je jejich svatou povinností: *„Bud' vděčnou svým rodičům za všechno opatrování, výchovu, kterou tě obdařují, i za každé slovo pokory a napomenutí, ba i za každý trest, kterým tě uvádějí na dráhu ctností a dokonalostí. Kdo trestá, miluje. Toho budiž pamětlivou. Matku často bolívá více, že trestá a trestati musí, než dítě cítí ostny trestu, nebo srdce její sevřeno jest bolestí, že se provinilo, že símě zla začíná bujiti v duši dítěte jejího.“⁷⁷*

Velmi podobným způsobem hodnotí rodičovskou lásku také Honorata Zapová: *„Pochopit toho nemohu, jak možné nemilovati rodičův! Komuž jinému po Bohu dlužni jsme více vděčnosti? Kdož nás více, kdož nejlépe miluje? Lásku svou jim pouze poslušností, vděčností i starostlivostí najevo dáti můžeme. Miluj je vždy tak, jako nyní miluješ; snaž se milými učiniti dny jejich života, jak jsi to posud vždy činila, tím odměníš jim všecky starosti. Lásku k rodičům musíme hned po pobožnosti*

⁷⁶ Holek, V.: *Paměti*. Str. 26n.

⁷⁷ Lužická-Srbová, V.: *Růže stolistá, vychovatelské rady a pokyny dospívajícím dívkám I. díl*. Str. 189.

za první ctnost považovati, poněvadž jejich rodiče jsou božství naše na zemi. Příroda, láska i vděčnost spojuje nás nepřetržitě s těmi, kteří nejenom život, ale i vychování nám dali.“⁷⁸

„Čas celého života dítěte málokdy vystačí, abychom se, jak sluší, rodičům odměnili, abychom jim aspoň polovičně oplatili za jejich starostlivost, obětavost, lásku - a za jejich zármutky, za hoře a slzy matčiny, jež nad naší kolébkou prolila. Měj tedy vždy otce za nejlepšího přítele a rádce svého.“⁷⁹

Lenderová ovšem upozorňuje na model milující, obětavé, laskavé a všeodpouštějící matky, nebo jak sama říká „bytosti, jejímž posláním, ba (jedinou) potřebou je pečovat, bdít a trpět“⁸⁰, který se odrazil nejen v krásné literatuře, ale také například ve výtvarném umění, přičemž v praxi se pak projevoval více než v poměrně omezené míře. Ve vyšších a středních vrstvách společnosti nebyl vztah dítěte k matce bezprostřední, protože ženou, která se dítěti v prvních měsících a letech života věnovala, byla kojná či chůva, přičemž instituce chůvy byla mimořádně rozšířená, vyskytovala se prakticky ve všech sociálních vrstvách, v chudých rodinách zastávali roli chůvy starší sourozenci či prarodiče. Ve středních vrstvách se většinou jednalo o mladou dívku posílanou do služby, v dolních vrstvách, kde se matka aktivně účastnila ekonomického zajištění rodiny, byla výchova (= hlídání) svěřována prarodičům, starým lidem v nepříbuzenském vztahu k dítěti či starším sourozencům. Vztah dítěte a otce býval zpravidla ještě méně bezprostřední; otec odcházel z domu ráno za prací a domů se vracel až večer, kdy už spaly. Otci, který býval občas výrazně starší než matka, náleželo právo na klid a odpočinek.⁸¹ Existovali ale také otcové, kteří zájem o dítě projevovali a kteří mu svou rodičovskou lásku najevo dávali. Takto láskyplným rodičem byl například právě výše zmíněný otec Karolíny Světlé nebo Elišky Krásnohorské.

V podobném duchu se o témže dobovém kultu rodičů vyjadřují také autoři J. Machačová a J. Matějček v rozboru *Paměti babičky Kavalírové*, které jsou psány sice věcně, přesto z nich vyzařují emoce. V této souvislosti hovoří o užívání

⁷⁸ Zapová z Wiśnowských, H.: *Nezabudky, dar našim pannám*. Str. 43.

⁷⁹ Tamtéž. Str. 44.

⁸⁰ Lenderová, M.; Rýdl, K.: *Radostné dětství?* Str. 152.

⁸¹ Tamtéž. Str. 152.

dnešních kategorií na minulost, přičemž dobové vzory byly ve své formě stejné, ale obsahem odlišné od našich současných: „Předrahý laskavý tatíček“, „starostlivý otec“, „milující matka“ *byla skoro celé 19. století mezi měšťanstvem, ale zčásti i „níž“, dobová korespondenční klišé, která nemusela odpovídat skutečným citům - děti mohly „starostlivého tatíčka“ považovat spíš za tyrana, který jim brání v rozletu, a „milující matka“ mu v tom pomáhá. V 19. století se mezi „slušnými lidmi“ dalo na vnější dojem „a povinnou úctu“ víc, než dnes.*“⁸²

Stejně tak mazlení s dětmi bylo méně obvyklé, než je tomu dnes, dalo by se možná říci až vzácné. Dítěti se zpívalo, vyprávěly se mu pohádky, ale skutečný fyzický kontakt jako hlazení, líbání nebo jiné něžnosti jako projev rodičovského citu se mezi rodiči a dětmi příliš nepěstoval (výjimku tvořilo políbení po modlitbě před spaním). Záměrem tohoto odměřeného vztahu byla snaha vychovat odolné dítě, jež bude schopné obstát v okolním drsném světě. Dokonce i Eliška Krásnohorská přiznává, ač popisuje svou matku jako „něžně starostlivou“, že mazlení se v jejich rodině také příliš nepěstovalo: „*Ačkoliv maminka něžně starostliva o nás a k nám úsměvně laskava, nezabíhala svou láskou nikdy v mazlení, naopak, uměla být v pravou chvíli neoblomně přísná, zjednatí své vůli neobmezenou vážnost u nás a netrpěla nám žádné citlivůstky, žádných plačtivých rozmarů ani škemrání o nějakou slevu svého rozhodnutí, ať bylo rozkazem či záповědí.*“⁸³

S podobným typem mateřské lásky se setkal také Václav Holec u své druhé ženy (s níž se po smrti své první ženy Luizy rychle oženil, neboť potřeboval ženu k opatrování dětí a vedení domácnosti): „*Má druhá žena měla živější povahu než první. Já jsem byl mírnější, možná otupělejší pro ty tvrdé rány osudu; má krev hned tak nevzkypěla. Jinak byla dobrou hospodyní, počítala s každým krejcarem, neutrácela, nebyla zbytečně vybíravá a dovedla zařídit a rozvrhnout životní potřeby rodiny podle příjmů. Mohl jsem jí svěřit svůj výdělek a nemusel jsem se vůbec o nic starat. Jedno však u ní neodpovídalo mým názorům, totiž její výchova dětí. Neměla*

⁸² Matějček, J.: *Majitelé, nájemníci a pachtýři sklářských hutí v českých zemích 1800-1850 (1875): Paměti babičky Kavalírové.* In Machačová, J.; Matějček, J.: *Studie k sociálním dějinám 19. století 2.* Str. 201.

⁸³ Pechová-Krásnohorská, E.: *Z mého mládí vzpomínky životopisné.* Str. 79.

s nimi trpělivost. Svou výchovnou metodu zdělila po otci; byla to zupácká metoda. Podle jeho názoru musí žít dítě v neustálém strachu před rodiči jako pes před svým pánem. Kdo jich pár dostal a pak se hned s lísáním přiblížil, ten byl chválen jako pravý charakter, ten byl dobrý a hodný. Že jí chyběla přirozená mateřská láska, bylo samozřejmé, a že si větší děti stále více uvědomovaly, o tom jsem nikdy nepochyboval. Přivést ji k lepší, rozumnější metodě se mi ji dodnes nepodařilo. Jedná se svými vlastními dětmi právě tak jako s nevlastními. To způsobovalo často mezi námi různice. Avšak sedmá svátost nás učí: co Bůh spojil, člověk nerozlučuj. Neměl jsem ještě nikdy důvod jí nedůvěřovat. Byla to žena, jakou jsem si mohl jen přát a jakou jsem jako dělník mohl sám potřebovat, až na uvedenou výjimku.“⁸⁴

Holkova manželka se nevybíravě nechovala pouze k jeho dětem z předchozího manželství, ale také ke svým vlastním. Motiv bezcitného chování k dětem z předchozích manželských svazků nebyl neznámý ani české literatuře. Sugestivním způsobem jej zpracoval například Karel Josef Šlejhar (1864 - 1914) ve své naturalistické povídce *Kuře melancholik*⁸⁵. Šlejhar svou literární práci chápal jako protest proti zlu; jeho próza nese výrazné autobiografické rysy⁸⁶. Osirelé dítě ze zámožné selské rodiny chřadne, když je po matčině smrti obklopí bezcitné služebnictvo a zlá macecha:

„Zpočátku bylo jen němé pošťuchování za jeho přítomnosti s významným pomrkováním. Pak to byly žerty a nezbednosti ztropené na něho. Při každém jeho slově, jímž se tázal nebo odpovídal, zarehtaly se sborem děvečky, daly si pak opětovati jeho výroky, jako by jim neporozuměly, a znovu tím více se řehtaly. Byly to pak již útržky, opravdové odbývání a týrání, co hošík musel zakoušeti od surové chasy – právě v tom pořadí a stupni, jak se k němu chovala macecha. Tak se stalo, že během nemnoha týdnů nalezeny na něm vady neslýchané, pro něž byl bit, pro něž odpírána mu jídla, pro něž musíval klečeti. A hrnulo se všechno na jeho hlavu tak

⁸⁴ Holec, V.: *Paměti*. Str. 207.

⁸⁵ Povídka *Kuře melancholik* (1889) způsobila zásadní obrat ve vývoji vesnické prózy, neboť podala realistický obraz se subjektivními projevy přímé autorovy zaujatosti a kritiky.

⁸⁶ Podobně jako například Matěj Karel Čapek Chod v povídce *Ševcem* uveřejňuje příhodu ze svého života, tak je tomu i v Šlejharově díle, v typické povídce *Kuře melancholik*, jež poukazuje na obzvlášť těžký sociální život. Šlejhar sám k tomu píše: „*V dětství (Kuře melancholik) líčím jaksi sama sebe. Když jsem o něm psal, ztotožňoval jsem se s ním úplně, viděl jsem sebe sama v oněch situacích a cítil jsem to, co cítí.*“ Pražák, F.: *České dítě*. Str. 274.

pozvolna, s takovou metodou a vypočítavostí, že stával jako před hotovou událostí před tím, co již se dávno připravovalo. Byl vinen věcmi, v nichž neměl nejmenší součinnosti, nalézal se prý trestuhodným způsobem na místech, od nichž byl právě nejdále; nehody cizí nepozornosti se mu přičítaly.“⁸⁷

Sám Šlejhar zažil v dětství neradostné rodinné poměry, jako citlivé dítě nepevného zdraví byl častým svědkem hrubosti svého otce k matce, ke které měl Šlejhar silné citové pouto, a tato vlastní zkušenost také z celé jeho povídky promlouvá ústy vypravěče:

„Kdy se končí lidská zloba? Pravím, kdy se končí? Je naděje, že ukojivši svou vášeň, sama se rozplyne a uklidní? Nikoliv! Konce jí není. Žene se dál silou pořád vzrůstající, vše jí slouží za pohnutku, ve všem spatřuje zmocnění k svým útiskům.“⁸⁸

Dětský hrdina jeho prózy, jemuž náhle zemře matka, je macechou až nelidsky nenáviděný, je nucený snášet neustálé projevy jejího opovržení a je neprávem trestaný za každou maličkost. Právě díky bezcitnosti, která ho v nové rodině obklopuje, si dítě uvědomuje ztrátu své maminky a steskem po ní také chřadne. Jediným jeho přítelem (a zároveň nositelem citu, který lidským postavám chybí) je zmrzačené melancholické kuře:

„Tak ze všeho pozvolna byl hošík vykostěn. Všeho zbaven, co stávalo dřív. Tělesné potřeby jeho byly u něho trestuhodnou zbytečností, každý projev jeho duše zločinem. Každé slůvko, pohled i pohyb ztrestán, napadla-li zrovna k tomu mladé paní chuť, ano trestán býval i za myšlenky, kdykoliv chtělo se jí u něho předstíratí. Jen z nutnosti trpěl jako škodný hmyz, jenž však, jakmile se zjeví, hned se pronásleduje a zašlápne. Ano, o zašlápnutí běželo.“⁸⁹

Dítě se steskem po matce (a zároveň s nadějí na vykoupení) umírá v zastrčeném koutě kůlny. Podobně jako tento odstrčený sirotek hyne i zmrzačené kuře:

„Jsi tedy sám, vykostěn a zavržen, hochu ubohý tam, kde jsi býval chloubou a útěchou duše mateřské, nedopřáli ti v strastech tebou nezaviněných jiného útulku než v kůlně na slámě. Týrali tě, rvali, posměchem zavrhovali, mořili hladem a bitím,

⁸⁷ Šlejhar, K. J.: *Kuře melancholik*. Str. 33.

⁸⁸ Tamtéž. Str. 41.

⁸⁹ Tamtéž. Str. 42.

a když jsi klesl pod tolikerymi útrapami, budiš jejich ošklivost. Proto takto dovršili dílo své. Jsi tedy sám, zápase se smrtí a objat mrákotami.“⁹⁰

Podobně bezcitné chování k nevlastní dceři zaznamenáváme také v povídce Vítězslava Háalky (1835 - 1874) *Na statku a v chaloupce*, ve které se po smrti první ženy dobrácký sedlák Líška znovu ožení. Nové hospodyně zpočátku jeho sedmiletá dcera Lenka do oka příliš nepadne, situace se však dramaticky vyhrcojuje v momentě, kdy se rodičům narodí druhé dítě:

„Narodil se Líškovům chlapeček, a událost tato postavila se nad všechno ostatní, vytiskla i zastínila vše, urovnala i rozhodla vše nadobro. Nyní teprve bylo v domě dítě, nyní tu byla matka; nyní teprve byl Líška otcem, nyní přestala být Lenka dcerou.“⁹¹

Až dosud jsem se zamýšlela nad vztahem rodičů a dětí v manželských rodinách. Jak ale bylo v 19. století pohlíženo na život nemanželského dítěte? Katolická církev pohlížela na manželství jako na svátost, která stírá dědičný hřích, a proto uznávala podstatný rozdíl mezi dětmi narozenými z posvěceného styku a mezi dětmi ostatními. Mezi ty ostatní patřily různé typy nemanželských, ať už se jednalo o dítě narozené z trvalého konkubinátu, dítě narozené z náhodného spojení, dítě nevěstek, anebo v ještě horším případě dítě narozené z cizoložství, v nejhorším případě pak dítě narozené z cizoložství dvojnásobného.⁹²

Postavení nemanželského dítěte tak bylo vždy podřadné⁹³, pokud nedošlo k jeho legitimizaci následným sňatkem jeho rodičů, což bylo relativně běžné, jak je vidět na příkladu Václava Holka. Pokud byl otec dítěte od začátku známý a později

⁹⁰ Šlejhar, K. J.: *Kuře melancholik*. Str. 52.

⁹¹ Hálek, V.: *Na statku a v chaloupce. Pod pustým kopcem*. Str. 67.

⁹² Klabouch, J.: *Manželství a rodina v minulosti*. Str. 74.

⁹³ S výjimkou krátkého zrovnoprávnění s dětmi manželskými, které udával občanský zákoník z roku 1786. Tyto snahy ale ztroskotaly vydáním Všeobecného občanského zákoníku z roku 1811, kde byly nemanželské děti opět postaveny do podřadného postavení, především kvůli majetkovému uspořádání rodinných poměrů. Mrázková, J.: *„Přislibuju sobě věrnost, lásku a upřímnost až do smrti zachovati.“ Vliv rodiny a „přátel“ na volbu životního partnera – panství Třeboň na konci 18. a počátkem 19. století*. Str. 98. In *Historická demografie 29*. Str. 53-107.

uzavřel s dívkou manželství, nic nebránilo tomu, aby bylo dítě společností přijato jako legitimní i z hlediska převzetí hospodářství.

Jiné postavení ovšem získali potomci svobodných matek, které nevstoupily s otcem svého dítěte do manželství. Mohly nastat dva případy, které měly pro dítě i jeho matku zásadní význam. Buď byl otec známý, čímž dítěti otevíral prostor k navázání různých kontaktů v rámci své sociální sítě a usnadnil mu vyhlídky na budoucí postavení. V tomto případě bylo dítě často vesnickou společností přijato, protože pro ni nepředstavovalo nic „cizího“. Nebo otec známý nebyl, čímž bylo postavení dítěte ztíženo, protože kolem jeho původu leželo mnoho otázek a sociální síť se mu částečně uzavírala. Pro lidi z vesnice byl „podezřelý“. Nemohli si ho žádným způsobem zařadit, ani nevěděli, co mohou od něj očekávat. Dítě si tak svou „cizost“ neslo až do dospělosti a vyhlídky na získání dobrého sociálního statusu byly sníženy.⁹⁴

Dívka, která se dopustila „zločinu“ nemanželského mateřství, jež na venkově v malém okruhu osob bylo prakticky nemožné zatajit, pozbývala automaticky práva na dědický podíl po rodičích, byla vyhnaná z usedlosti a obrácená nezadržitelně na šikmou dráhu toulavého psaneckého života. Venkovská děvčata se nemanželského mateřství obávala tak moc, že se často pokoušela novorozené děti usmrtit, aby jejich poklesek nevešel v širokou známost. Pokud byl ale jejich hrůzný čin odhalený, následoval tvrdý společenský trest, v předcházejících století i poprava, což hrůzu před mimomanželským početím u ostatních žen pochopitelně ještě zvětšovalo.⁹⁵ Přísně bylo trestané i cizoložství a vůbec mimomanželský pohlavní styk.⁹⁶

⁹⁴ Mrázková, J.: „*Přislibuju sobě věrnost, lásku a upřímnost až do smrti zachovati.*“ *Vliv rodiny a „přítel“ na volbu životního partnera – panství Třeboň na konci 18. a počátkem 19. století.* Str. 99. In *Historická demografie* 29. Str. 53-107.

⁹⁵ Tento motiv v beletrii využívá například K. J. Erben ve své sbírce *Kytice z pověstí národních* (1853). V baladě *Dceřina kletba* mladá dívka usmrtí nemanželské dítě, jehož otcem byl mladý voják, který dívku nepojal za svou manželku a vystavil ji tak údělu svobodné matky. Aby dívka „napravila svou vinu a smířil boží hněv“, vydala se hledat „květu toho, který snímá viny mnoho a vzbouřenou chladí krev.“ Erben, K. J.: *Kytice z pověstí národních.* Str. 99.

⁹⁶ Církev sama připouštěla, a kazatelé a zpovědníci v tom smyslu neúnavně působili na lidové masy, že uzavírat manželství proti vůli rodičů je hříchem, nekladla meze zásahům rodičů do rozhodování jejich dětí a nebránila ani tomu, aby právo trestalo majetkovými újmami sňatky uzavřené proti vůli rodičů, jak uvidíme v následující kapitole. Klabouch, J.: *Manželství a rodina v minulosti.* Str. 81.

V české literatuře se nemanželské dítě jako ústřední motiv objevuje například u Gabriely Preissové (1862 - 1946) v dramatu *Její pastorkyňa*.⁹⁷ Hlavní postavou je zde zamilovaná dívka Jenůfa, která otěhotní s povrchním mladíkem Štefou; ten ji však za manželku pojmout nehodlá a Jenůfa se tak má stát svobodnou matkou. Její nevlastní matka Kostelnička ji ze strachu před veřejnou ostudou ukřívá, má strach, že nemanželské dítě zničí Jenůfě život a bojí se reakce svého okolí:

Jenůfa: *Tuším, že sebou Števuška zahýbl! A ne... Spí tiše...*

Kostelnička: *Pořád se s tím děckem jen mažeš, místo abys Pánaboha prosila, aby ti od něj raději odlehčil.*

Jenůfa: *Mamičko, však já už sama tisíckrát nahlédla svoji vinu, a povědět se to nedá, co jsem za ni vytrpěla, ale když už se tak stalo, třeba raději nějaké nápravy, než abyste se za moji vinu vy tak trápila.*

Kostelnička: *Nápravy! Kdo to může napravit, že jsem v tobě, vychovala tě, všechnu čest a pýchu skládala a dočkala se této hrůzy. Já si na tobě tak zakládala. Och, Bože můj!*

Jenůfa: *Ten ubohý červíček za nic nemůže.*

Kostelnička: *Baže, je to červ, pravý červ, co mi srdce užírá. Celý ten tvůj hodný frajer tomu hledí z očí!*⁹⁸

Inspirací byla Preissové skutečná událost, kdy se na Moravě nevlastní matka podílela na vraždě dítěte své pastorkyně (tedy nevlastního dítěte). Preissová nechává čtenáře nahlédnout do myšlení a motivace venkovských žen ve společnosti ovládané upjatou morálkou a předsudky, které vedou až k tragédii:

Kostelnička: *Co chvíli... A já si mám zatím přejít celou věčnost, snad celé spasení... Což kdybych raději dítě někam zavezla na schování? Ne... Jenůfka by to nedopustila a lhát ona také nedokáže. Jen ono je na překážku, hanbou pro celý život... Já bych tím její život vykoupila... A Pánbůh – ten nejlépe ví, jak to všechno stojí a co má takový červík na světě. Já Pánubohu chlapce zanesu... Bude to kratší*

⁹⁷ *Její pastorkyňa* (1890) podobně jako další Preissové realistické drama *Gazdina roba* (1889) vypovídá nejen o sveřeposti dávných předsudků, ale také o klíčícím odhodlání dosud trpělivého a trpného člověka vzpírat se zlu a cizí zvlí. Lehár, J.; Stich, A.; Janáčková, J.; Holý, J.: *Česká literatura od počátku k dnešku*. Str. 368.

⁹⁸ Preissová, G.: *Její pastorkyňa*. Str. 21.

*a lehčí záležitost, nežli mají děti, které se dlouho trápí, než je psotník či záškrť uničí. K Pánubohu dojde, dokud to ještě ničeho není. Do jara, než ledy odejdou, památky nebude. Dorostlý život tím vykoupím. Jenůfčinu i svoji čest. To by se lidé na Jenůfu – na mě – sesypali – vidíte je? Vidíte ji, Kostelničku? Z hříchu vzešel a věru i Števova bídná duša!*⁹⁹

Mrtvé dítě je ovšem zakrátko pod ledem objevené sekáči z pivovaru a Kostelnička se tak k hrůznému činu přiznává:

Kostelnička: *Já jsem dítě Jenůfčino se Števou uničila – já samotná - Jenůfčin život – její štěstí jsem chtěla zachránit, a pak sebe. Tiskla se na mě hrůzou ta hanba před lidmi, že jsem si pastorkyni do zkázy dochovala. Tys Bože, to věděl, že to nebylo k snesení, že by se bývaly místo toho dítěte utratily životy dva... Jenůfa ani nebyla ve Vídni, já jsem ji v komoře schovávala a toho večera byla náhodou omámena, že jsme jí makovinou chtěla pomoci k lepšímu spánku, dítě jsem jí vzala, k řece zanesla, u břehu v ledu byl prosekaný otvor, tam jsem dítě vstrčila.*

Kolušina: *Ježíši Kriste! To, že Kostelnička?*

Kostelnička: *Bylo to večer. Ono se nebránilo... Ani nezapípl. Jen jako by mě na rukou pálilo, aj v hlavě mojí oheň... A bez sebe jsem musila býti... A teprve, když bylo dokonáno, pocítila jsem, že jsem vražednice – a od té chvíle nastaly muka... Jenůfě jsem potom udala, že dítě zemřelo v jejím bezvědomí. Och, slitujte se nad ní – nehaňte jí – netrestejte jí – ona je nevinná... Mě odved'te, mě sud'te, mě kamenujte, bídnou!*¹⁰⁰

Rovněž A. Luxová potvrzuje, že důvody, které vedly ženu k infanticidě, nebo jen k pouhé myšlence na vraždu vlastního dítěte, byly nejčastěji takové, že se budoucí matky obávaly, že je rodiče (případně manžel), pokud zjistí, že mají nemanželské dítě, zavrhnou a že nebudou schopny svého potomka uživit.¹⁰¹

⁹⁹ Preissová, G.: *Její pastorkyňa*. Str. 32.

¹⁰⁰ Tamtéž. Str. 48.

¹⁰¹ Pochopitelně se mohlo jednat i o jiné existenční problémy, většinou šlo o obavu z budoucnosti, ale našlo se i několik výjimečných případů, kdy se jednalo o vraždu „z pohodlnosti“, tedy kdy ženy své dítě raději usmrtily, aby se o něj nemusely starat; ovšem drtivou většinu žen přivedl na scenář právě rozchod s jejich milencem, případně odmítnutí sňatku z jeho strany. Luxová, A.: *Problém infanticidy ve vzorku trestanek v ženské věznici v Řepích*. Str. 139-200. In *Historická demografie 29*. Str. 156.

Nejtypičtějším případem ženy odsouzené za infanticidu byla takřka naprosto opuštěná svobodná bezdětná, alespoň částečně gramotná katolická služka, ve věku okolo dvaceti šesti let, jejíž dítě se narodilo coby následek náhodné známosti.

Vyhlídky do budoucna obvykle pro nemanželské děti nebyly právě lehké. Podle očekávání společnosti se měly se svým postavením smířit a neklást si příliš vysoké požadavky do budoucna. Větší pravděpodobnost nalézt partnera měly nemanželské dcery. Sice nemohly budoucímu manželovi poskytnout vysoké věno, mohly mu ale nabídnout své schopnosti hospodyně. Pokud se nelegitimní dcery provdaly, braly si ve většině případů za manžele vdovce. Nelegitimní synové byli v daleko horším postavení, protože nemohli zajistit své budoucí partnerce zaopatření na hospodářství. Společensky na tom byli daleko hůř než bratrové dědiců, a tudíž neměli vyhlídky na budoucí sňatek téměř žádné. Jednou z mála možností, která se tedy nelegitimním synům nabízela, bylo odejít za prací do města a pokusit se zde vydobýt si vlastními schopnostmi lepší postavení a najít si vhodnou manželku.

Život nemanželského dítěte se tak mohl ubírat několika směry. Jeho postavení bylo nejisté a záleželo na postoji rodičů, vesnic i celé společnosti, jakým způsobem bylo přijato. I když byl jeho sociální status určen ještě před narozením a ono samo na něm neneslo žádný podíl, společnost od něj očekávala, že své postavení přijme, protože se narodilo v hříchu a nebylo tudíž „čisté“. Muselo přijmout odpovědnost za chování svých rodičů, protože to bylo v souladu s křesťanskými zásadami.¹⁰²

Závěrem kapitoly věnované dětství je nezbytné podotknout, že, jak varují například M. Lenderová¹⁰³ nebo F. Pražák¹⁰⁴, ve chvíli, kdy je zájem v literatuře věnovaný dětství, a tedy i pozorování vlastního dětství (introspekci), jak je zachycené v pamětech i v beletristických pracích spisovatelů, i v jiných tištěných vzpomínkách vynikajících i prostých lidí, obvykle je zde dětství líčené do značné míry nespolehlivě, což je dané mimo jiné tím, že vlastní vzpomínky jsou příliš

¹⁰² Mrázková, J.: „*Přislibuju sobě věrnost, lásku a upřímnost až do smrti zachovati.*“ *Vliv rodiny a „přítel“ na volbu životního partnera – panství Třeboň na konci 18. a počátkem 19. století.* Str. 101. In *Historická demografie* 29. Str. 53-107.

¹⁰³ Lenderová, M.; Rýdl, K.: *Radostné dětství?* Str. 151.

¹⁰⁴ Pražák, F.: *České dítě.* Str. 271.

subjektivní, často bývají přizpůsobené pozdějšímu charakteru člověka a i celkově jsou ovlivněny jeho pozdějšími životními událostmi a zájmy. Navíc bývají psané také příliš pozdě - jen malá část z nich v naší i světové literatuře vzniká před padesátým rokem věku daného člověka¹⁰⁵. Právě tento velký časový odstup od dob dětství, poměry jiné doby, jiného sociálního prostředí, ve kterém autor žije, to všechno přispívá ke zkreslování vzpomínek na dětství, ne-li přímo jejich přizpůsobování bližší době. Často také beletrista vkládá do svých poznámek nadbytek literárního a může tak dojít k nevyhnutelné kolizi mezi pravdivostí a pouhou obrazivostí, kterou ne vždy dovede odhadnout ani sám pisatel pamětí.¹⁰⁶

Z dnešního pohledu a z literárních pramenů by se mohlo zdát, že bezpodmínečná podřízenost a podřadné postavení dítěte v rodině neumožňovalo dětem v 19. století prožít šťastné dětství. I v harmonických rodinách musely děti fyzicky pracovat, tělesný trest byl považován za prospěšný, mazlení s dětmi nebylo obvyklé. V nižších vrstvách děti často hladověly – přednost při jídle měli muži jako hlavní živitelé rodin.

Nicméně i přesto v literárních podkladech nalezneme dostatek příkladů radostného a spokojeného dětství zobrazeného jako láskyplné, veselé, harmonické období naplněné obdivem k rodičům. Důvodem může být nejen autorův subjektivní – a následnými životními zkušenostmi – zkreslený pohled na dětství, ale především společenský kontext a tehdejší zažitá zvyklosti, které nabádaly děti k poslušnosti a oddanosti rodičům, a předkládaly takto fungující model dětství jako správný a standardní. Kdo ví, zda také dětství současných dětí nebude z hlediska budoucích generací klasifikované jako špatné a přežitě?

¹⁰⁵ Jak ve svých pamětech dokládá mj. F. Weyr: „*Paměti bývají zpravidla sepsány v době, kdy jejich autoři blíží se ke konci své životní pouti, anebo se aspoň domnívají, že se mu blíží. Ale nejen toto časové umístění je pro ně příznačné. Nezřídka totiž se stává, že autor přikročuje k sepsání svých memoárů proto, že z toho či onoho důvodu nemůže se již jiným způsobem uplatňovati.*“ Což zde dokládá například na postavě vědce, který již zveřejnil veškeré své podstatné objevy a již nemá, co dalšího by mohl sdělit. Weyr, F. *Paměti*. Str. 5.

¹⁰⁶ K podobnému poznamenání časovým odstupem mezi zažitým a zapsaným mohlo dojít například v případě manželky zakladatele posázavských skláren Anny Kavalírové *Paměti babičky Kavalírové*, která začala své vzpomínky psát na prahu stáří.

Závěrem této kapitoly lze konstatovat, že jak memoárová, tak umělecká literatura potvrzuje výchozí předpoklad, a sice že postavení dítěte v rodině nebylo jeho okolím považované za významné a prestižní. Vycházela jsem především ze vzpomínek a pamětí jednotlivých autorů, kteří na své dětství – až na určité výjimky – vzpomínali jako na období, kdy obvykle nebývali považováni za rovnoprávné členy rodiny a museli trpně snášet nadřazenou pozici rodičů, zejména otce. V umělecké literatuře jsem našla také řadu příkladů, ve kterých je dětský úděl spojený s traumatickými a neradostnými prožitky, zejména pokud dojde k úmrtí jednoho z rodičů a v rodičovské roli nahrazuje zemřelého rodiče nevlastní otec či matka. K ještě tragičtějším zápletkám dochází v mezních životních situacích, jakými byly například nechtěné početí či narození dítěte do neúplné rodiny. Na příkladech hrdinek, které se ocitly v této komplikované a společností neakceptované situaci, vidíme, že ani život dítěte pro ně není zásadní životní hodnotou, a jsou schopné jej předčasně ukončit jen proto, aby se samy dostaly ze svízelné životní situace (například matka Kostelnička v próze Gabriely Preissové *Její Pastorkyňa*).

5 Čas na vdávání a ženění

Jak vypadalo období dospívání, ve kterém byli mladí lidé připravováni na vstup do manželství? S jakými strastmi se potýkalo budoucí založení rodiny a jak na ně bylo celkově pohlíženo? A proč byl vlastně sňatek tak důležitým mezníkem v životě jedince?

Sňatkem dvou lidí se nejen mění rodinný stav obou partnerů, sňatkem se v 19. století velice výrazně zasahovalo do struktury jejich původních rodin. Se sňatky bývaly v lidském životě spojeny také další životní cykly člověka, jako například fakt, že se mladí lidé oddělovali od domácnosti, ve které do té doby společně se svými rodiči žili, a zakládali domácnost vlastní; pro mladé muže to v některých případech znamenalo převzetí rodinného hospodářství a odchod starší generace rodičů na výměnek. V důsledku sňatku tak velmi zřetelně docházelo ke změnám sociálního statusu, kdy se z muže stává hospodář a je obřadně přijat mezi ostatní, ze ženy se pak stává hospodyně a přestává například mít nárok účastnit se některých zvyklostí, které jsou určeny jen pro svobodné ženy. Obecně se dá říci, že ženatí členové společnosti požívali ve společnosti větší vážnosti a rozdílné postavení svobodných a ženatých občanů bylo stanovené v obyčejovém právu a odráželo se i v normách běžného chování.¹⁰⁷

Jaké faktory tedy ovlivňovaly volbu životního partnera a jakým způsobem byla dospívající mládež na vstup do manželství připravovaná? V první řadě se velmi pečlivě dbalo o bezúhonnost mladého člověka a také obecnou vážnost, neboť právě respekt a úcta mezi lidmi byly pro muže, ženy i děti v raném novověku nejdůležitější (pochopitelně s výjimkou vlastního života a zdraví). Dobrá pověst, jméno či důvěryhodnost, jež lze souhrnně označit jako lidská čest, představovaly ještě v 18. století cosi jako ekonomické měřítko úspěchu jedince a základní hodnotu celé společnosti.¹⁰⁸ Její ztráta či poškození mohly mít za následek dalekosáhlé ohrožení sociálního statusu, jak potvrzuje Karolína Světlá ve svých *Upomínkách* nebo Karel Balík v *Dědově odkazu*:

¹⁰⁷ Holubová, M.: *Geografická a sociální mobilita snoubenců farnosti Bobrovice od konce 18. století do druhé poloviny 19. století*. Str. 112. In *Historická demografie* 28/2004. Str. 111 – 155.

¹⁰⁸ Schwallerová, J.: „Život a dobrá čest jedním krokem kráčeji“ čest a každodennost ve Veselí nad Lužnicí v 17. a 18. století. Str. 26. In *KUDĚJ: časopis pro kulturní dějiny*. Str. 26 – 46.

„Čest jest nejdrahoccennější majetek člověka. Kdo ztratil jmění, mnoho ztratil, kdo ztratil zdraví, více ztratil, ale kdo ztratil čest, všecko ztratil. Lepší jest ztratiti celé své jmění, vytrpěti pronásledování a sněsti žalář, nežli ztratiti svou čest a dobré jméno. Bohatství lze znova nabýti, ale získati znova ztracenou čest jest nemožno.“¹⁰⁹

Tuto skutečnost potvrzuje také M. Lenderová, která mezi žádoucí, či spíše ceněné povahové vlastnosti nastávajících snoubenců řadí mravnost, svědomitost, cílevědomost, zkušenost, uvážlivost a šetrnost, přičemž pro muže byl důležitý navíc také charakter a dobré vyhlídky.¹¹⁰

Na pověst mladých dívek se kladl velmi silný důraz, mnohdy důležitější než na samotného partnera, neboť sňatkem se nespojovali pouze dva lidé, sňatkem se spojovaly celé rodiny a budoucí manžel byl pečlivě vybírán z toho důvodu, aby nedošlo k poškození již vybudované stávající sociální sítě rodiny; svatba měla naopak za cíl tuto síť ještě více podpořit a zpevnit. Nastávajícímu ženichovi mnohdy nezáleželo přímo na tom, kterou z dcer hospodáře nakonec pojme za manželku, prioritně směrodatné zůstávalo sblížení obou rodin.¹¹¹ Na takto nově navazované příbuzenské vazby byl nejen v minulosti, ale ještě počátkem 19. století kladený rovněž velký důraz a byly prováděné s mimořádnou pečlivostí, již předcházela důkladný výběr. O mnoho snazší volbou, než tvořit vazby zcela nové, se stávalo navazování na vztahy v minulosti již vybudované, tedy například konáním

¹⁰⁹ Balík, K.: *Dědův odkaz*. Str. 52.

¹¹⁰ Lenderová na témže místě zdůrazňuje také, že přestože byl na panenství nevěsty kladený velmi rozhodný důraz, přesto nebyl intimní život mladých lidí před svatbou v Čechách 19. století zase tak ojedinělý, jak dokládají nejen deníky Karla Hynka Máchy popisující jeho sexuální život s Lori Šomkovou, jež si nekladl žádná puritánská omezení. Lenderová, M.: *„Nejdražší srdce mé“ aneb Lásky, sňatek, manželství*. In Lenderová, M.: *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Str. 84. Důležité je ovšem dodat, že K. H. Mácha a mladí lidé kolem něj byli natolik specifickou skupinou, jak uvidíme v následující kapitole, že tyto poznatky není možné zobecnit na populaci mladých lidí té doby.

¹¹¹ Mrázková, J.: *„Přislibuju sobě věrnost, lásku a upřímnost až do smrti zachovati.“ Vliv rodiny a „přátel“ na volbu životního partnera – panství Třeboň na konci 18. a počátkem 19. století*. Str. 88. In *Historická demografie 29*. Str. 53-107.

dvojnásobné svatby, když si dvě hospodářovy děti najednou braly sourozence z jiného statku, jak potvrzuje například A. Klášterská.¹¹²

Jak důsledně, mnohdy až fanaticky si rodiče zakládali na cti svých dětí, zobrazuje například Zikmund Winter v povídce *Panečnice*¹¹³, ve které hodlá mladý pasíř Matůš pojmout za manželku nešťastnou švadlenku Janu, která je neprávem považovaná za panečnici.¹¹⁴ Jeho otec, majitel cechu, je však radikálně proti tomuto svazku. Matůš nejprve s otcem polemizuje ve své mysli:

*„Čím bliž byl k domovu, tím větší strach z otce. Bylo mu, jako by otec před domem stál a čekal, aby mu mohl vyčísti, že ztratil počestnost, že zapřel svoje poctivé vychování otecké, svoje dosavadní počestné chování, to všecko, že potratil na jeden ráz tím, že hádal se s láryněmi a nevěstkami o děvče, kteréž by bylo málem připadlo jim.“*¹¹⁵

Kteráž to myšlenka je velmi blízká vlastnímu otcovu hněvu o pár míst dále:

*„Herež, tak vidíš, co jsi, chtěls míti manželku, jako byla máť tvoje, hi, hi, hi, jako počestná máť tvoje, nu, bopomozi, vybral jsi sobě takovou, jako byla máť, vybrals, vybrals. Milý chlapečku, máť tvoje byla poněkud jinačí, tu nekáral kněz, pro tu nepřišly laryně; vidíš a poznáváš, že nejsi dobrý své mateře syn, běda, že tě máť na svět provodila, jdi mi z očí, nebojíš se, lotře, boha? Nevíš, jaké pomsty dokračují na takové?“*¹¹⁶

Přičemž nepomohla ani přímluva blízkého přítele:

„Což bude-li ten chlapec tobě v nouzi zlořečit, v posledním soudě bůh tebe obviní, že jsi zničil své dítě, svou krev.“

„V den soudný nebojím se, nebojím se,“ odmítal pohružku stařec neústupně, *„vyměřím se před bohem, bůh mne pochválí, že dbám na poctivost, na počestnost, proč toho žádný nechápete, že mi je vždy jen o čest, o čest!“*¹¹⁷

¹¹² Klášterská, A.: *Výběr partnera a sňatkový věk dědiců venkovských usedlostí a jejich sourozenců na Štáhlavsku v 18. století a na počátku 19. století*. Str. 164. In *Historická demografie 22*. Str. 145 – 168.

¹¹³ Winter, Z.: *Panečnice*.

¹¹⁴ Panečnicí je ve Winterově povídce myšlena dívka, která se vydává za pannu a přitom jí není. Takovou panečnici pak ostatní násilím vyvedou z jejího příbytku a vezmou ji k sobě.

¹¹⁵ Winter, Z.: *Panečnice*. Str. 47.

¹¹⁶ Tamtéž. Str. 49.

¹¹⁷ Tamtéž. Str. 65.

Jakým způsobem pak probíhal samotný výběr životního partnera? Pro manželství uzavíraná počátkem 19. století platila všeobecná tendence podřídít se přání a názoru rodičů a vyhovět jim ve smyslu křesťanského desatera „cti otce svého a matku svou“. V tomto přesvědčení byli mladí lidé již odmala vychovávaní, stejně jako v očekávání, že se přání rodičů podvolí. Pokud by se nastávající mladí manželé rodičovskému tlaku vzepřeli, bylo by toto odmítnutí chápáno nejen jako vzepření se rodičovské vůli, ale koneckonců i vzepření se dlouhověkové tradici, přičemž by pak prakticky nevyhnutelně muselo dojít k osudové volbě mezi vlastní rodinou (která pro mladého člověka disponovala celou řadou jistot) a láskou k partnerovi (který jim ovšem stejně bezpečnou budoucnost prozatím zaručit nemohl). Bylo tedy pravidlem, že potomci se rádi podvolovali přání rodiny, protože toto bylo velmi často v souladu s jejich představami o budoucím životě, ve kterém dávali přednost „známému a jistému“ (= rodině), před „cizím a nejistým“ (= partnerovi).¹¹⁸

Ve sféře sociálních pozic a rolí byla mládež podrobená rozhodování dospělých, přičemž muž byl v rodině nadále posuzován především jako živitel a žena jako pečovatelka o domácnost a pracovní síla. Pro děti platilo úsloví „nejsou léta, není rozum“ a „pořádná děvucha“ měla do 18 let „sedět doma“.¹¹⁹

V podobném duchu vzpomíná ve svých *Pamětech*¹²⁰ na svůj předsvatební čas také Antonie Kavalírová: „*Já si ho nemůžu, Maminko*“ sem řekla „*pomocť, já si Frantika vemu, ale jen vám k vůli.*“ – „*Tak dyž nechceš jináč, tak si ho vem jen nám k vůli a dyž to uděláš a nás poslechneš, budeš vidět, že za krátkej čas to poznáš a řekneš „sem chvála Bohu spokojená a šťastná.*“¹²¹ Antonie Kavalírová (dívčím jménem Adlerová) byla sice rodiči ke sňatku s Františkem Kavalírem přemlouvána, ale v zásadě způsobem ještě poměrně přátelským a laskavým: „*Rodiče se jí smáli,*

¹¹⁸ Mrázková, J.: „*Přislibuju sobě věrnost, lásku a upřímnost až do smrti zachovati.*“ *Vliv rodiny a „přátel“ na volbu životního partnera – panství Třeboň na konci 18. a počátkem 19. století.* Str. 90. In *Historická demografie* 29. Str. 53-107.

¹¹⁹ Matějček, J.: *Ke způsobu života potencionálních migrantů za prací v době kapitalistické industrializace: Helena Salichová, Ze starých časů. Pokus o historickou sociologickou reprezentaci.* In Macháčová, J.; Matějček, J.: *Studie k sociálním dějinám 19. století 2.* Str. 248.

¹²⁰ *Paměti babičky Kavalírové.*

¹²¹ Tamtéž. Str. 68.

že „je s ní správná komedie“; *ke sňatku ji sice přemlouvali dál, ale v zásadě mírně (jen od matky dostala „pár žďuchanců“) a dlouho.*“¹²²

Mnohem „důkladnějším“ způsobem přemlouvání si prošla hrdinka realistického dramatu bratří Mrštíkových, které pojednává o ženách, vychovaných ještě k pokorné poslušnosti vůči rodičům a k oddané trpělivosti vůči muži.¹²³

Strouhalka: *Je to pravda! Nemože být nic horšího, než takový manželství. Člověk pořádně usnót nemože a ráno když vstává, jako by na vodě vstával: všecko pod nohama uhýbá, všecko z rukó padá, a co člověka těší, těší jenom napůla srdce pořád jako led.*

Maryša: *Vidíte, a mě do toho ženete.*

Strouhalka: *Ale je to jenom na čas, než si člověk zvykne. Taký jsem na svém kdejaké roh viděla, a dnes? Su ráda, že Tomáška mám. Až přindeš do let, taky tak budeš mluvit. Ba, milá děvčico, vdě se, dokud jseš mladá – shrbenó si tě žádnej nevezme. Jako ta přezrálá hruška je pak člověk – žádné o ňu nezavadí, každé do ní kopne.*¹²⁴

Nejen v *Maryše*, ale i z následujících ukázek je patrné, že rodičům, ani blízkým příbuzným obvykle nebylo příliš po chuti se svými dětmi o možnosti sňatku polemizovat, což bylo velmi často zapříčiněné zatíženou zkušeností s jejich vlastním sňatkem, kde také nebyly směrodatnými ukazateli vzájemné sympatie, ale majetkové poměry. Podobným způsobem provdal své tři dcery hospodář Stříhavka v povídkovém cyklu Karla Václava Raise nazvaném *Konec života*. Starší dcery Málka a Nanka byly provdané „tuze dobře“, pouze třetí dcera Kátle se provdala „chatrněji, protože pro zlé časy se na ni tolik nedostalo, zato si brala z čisté lásky.“¹²⁵ Jako starý muž ovšem Stříhavka zjišťuje, že právě nezištný sňatek

¹²² Matějček, J.: *Majitelé, nájemníci a pachtýři sklářských hutí v českých zemích 1800-1850 (1875): Paměti babičky Kavalírové*. Str. 166-239. In Macháčová, J.; Matějček, J.: *Studie k sociálním dějinám 19. století 2*. Str. 202.

¹²³ V kolizích mezi mužem prisouzeným a milovaným (*Maryša* bratří Mrštíků), mezi mužem zprvu zamilovaným a pak bezohledným (*Gazdina roba* Gabriely Preissové) odkládají hrdinky těchto realistických her svou předchozí trpnost, odhodlávají se k zoufalým činům. Realistické drama takto vypovídalo o sveřeposti dávných předsudků a nových společenských překrad, ale také o klíčovém odhodlání dosud trpělivého a trpného člověka vzpírat se zlu a cizí zvlí. Lehár, J.; Stich, A.; Janáčková, J.; Holý, J.: *Česká literatura od počátku k dnešku*. Str. 367n.

¹²⁴ Mrštík, A.; Mrštík, V.: *Maryša*. Str. 92.

¹²⁵ Rais, K. V.: *Výminkáři*. Str. 26.

postavený na vzájemných sympatiích má pro jeho dceru i jeho samotného nesrovnatelněji vyšší hodnotu, než sňatky jeho starších dcer, které byly domluvené právě za účelem shromáždění a rozmnožení rodinného majetku, o čemž nejtklivěji vypovídají jeho zážitky jako výměnkáře (o tomto podrobněji v kapitole *Stáří*).¹²⁶

Problematicke „dohodnutých“ sňatků se ve svých povídkách věnoval také Vítězslav Hálek (1835 – 1874), který sám pocházel z venkova, tudíž velmi dobře znal jeho stinné stránky, tedy věděl, jak důkladně dokázali rodiče bránit lásce svých dětí, když jejich partner neodpovídal jejich představám; znal dobře zatvrzelost a neústupnost vesnických lidí, jejich touhu po majetku, jež nemá pranic společného s citově založenými mezilidskými vztahy.

Jak tedy mohl vypadat sňatek mladých lidí, jimž rodiče nedali své požehnání? Tohoto motivu se Hálek dotýká například ve svém povídkovém cyklu *Na statku a v chaloupce*, kdy si mladý hospodář prosadí sňatek s nevěstou, sice chudou, přesto milovanou: „*Než se dědeček nadál, dospěl mu nejstarší syn, nynější hospodář, a chtěli mu strojiti svatbu. Jenže to mělo obtíž. Tu, kterou mu dávali, mladý hospodář nechtěl, a ta, kterou on chtěl, byla chudá, tu nechtěli staří. Vlastně dědeček se ani mnoho nestavěl na odpor, ale matka, která nyní již byla nebožkou. Tak se stalo, že se dlouho strojili k svatbě a přece ji nestrojili. Až mladý hospodář řekl, že se raději nebude ženit, než aby si vzal jinou, a matka ve zlosti pravila: „Tak si tedy uvaž na krk tu žebrotu, kterou ani chasa nebude poslouchat,“ – nato teprve byla svatba. Ale byla to svatba tichá; příbuzní na ni nepřišli, že prý nevěsta neměla pro ně dosti talířů, a stará Lísková víc se při tom zlobila, než veselila. Po svatbě se stará Lísková zlobívala ještě víc, neboť mladý hospodář měl ženu tak rád; na rukou by ji nosil, až matka nemohla se dobře na to dívat. Říkala, že prosí Boha, aby ji raději před časem zavřel oči. Bůh ji vyslyšel a ve statku byl pokoj.*“¹²⁷

„*Ale chudák hospodyně neujala se hluboko, nezapustila kořeny na dlouho. Když šlo Lence na sedmý rok, matka jí náhle ulehla, ležela po nějaký čas a vzdor prosbám hospodářovým a dědečkovým zhasla. Bylo nářku po všem statku, a když ji*

¹²⁶ Velmi podobně také v povídce *Po letech doma*: „*Inu, kruťák, paličák býval vždycky, ale teď už vyvádí jako bez rozumu. Po kom ten hoch je? Nejmladší dítě a tvrdé jako pařez. Kdyby měl proč, ale tak se vzteká pro nic za nic. Tyhle nevěsty – přijdou do rodu, ale jsou cizí, jenom by hrabaly, zvláště takhle. Ale, ale – jen až jim taky přijdou léta.*“ Rais, K. V.: *Výminkáři*. Str. 20.

¹²⁷ Hálek, V.: *Na statku a v chaloupce. Pod pustým kopcem*. Str. 37.

vynášeli z něho na hřbitov, dědeček zle si připomenul svou ženu a pravil: Ta jistě jí zde nepřála dechu a vymohla jí smrt.“¹²⁸

Stejně tak v další Hálkově povídce nazvané *Muzikantská Liduška*¹²⁹, jež bývá někdy označovaná jako nejzralejší povídka spisovatelovy rané tvorby, je mladá dívka Liduška rodiči neústupně přesvědčována ke svolení k sňatku se zámožným Krejzou; namísto toho však Liduščino srdce patří chudému Toničkovi:

„Z toho si nic nedělejte, Krejzo,“ pravil otec. „To jsou tak dívčí vzdory; přejdou samy sebou. Má sice svou hlavu, to je pravda. Ale co nejde po dobrém - nu, vždyť jsem já otec.“¹³⁰

Soucit s Liduškou nemá ani její neoblomná matka:

„Hezké jsou to děti, to je pravda. Hlavu máte jakou! Zvedené jste to holčičky! Rodič, aby vás hejčkali, a vy pak řeknete: Nechci! Dobře tak.“ – „Problůh vás prosím, maminko, vždyť přece máte aspoň srdce lidské. Zapíráte-li v sobě matku, buďte aspoň člověkem a nechtějte mermomocí, abych byla nešťastna.“ – „Láry fáry! Já všechno tobě k vůli, a co ty uděláš nám k vůli, zdárné děvčátko? Odpovídat umíš, to je pravda, ale mne nezmateš. Svým chytráctvím se nám nevytočíš. To jsou již staré věci, a ty známe podrobně.“ – „Nuže, matko, dělejte, jak chcete. Musím-li, půjdu. Ale to vám povídám svatosvatě, že neudělám ani o vlas víc, než co musím.“¹³¹

Uvidíme ještě dále, že přestože byl Hálek ve svých povídkách optimistou a jeho řešení většinou bývala smírná (byť někdy tragická), dovedl tvrdé povahy polepšit a nechat dobro zvítězit, byť jim často předcházejí nejedny traumatické předchozí zkušenosti, jak tomu bylo například v povídce *Na statku a v chaloupce*. Povídce *Muzikantská Liduška* však tento závěrečný smírný prvek chybí, neboť povídka připomínající svým spádem a rozuzlením spíše tragickou baladu („děvče, jemuž vnutili ženicha, se pomate na rozumu a promění se v bludný stín“) končí Liduščiným pomatením, kteréžto teprve jejím rodičům otevře oči:

¹²⁸ Hálek, V.: *Na statku a v chaloupce. Pod pustým kopcem*. Str. 38.

¹²⁹ Hálek, V.: *Povídky*.

¹³⁰ Tamtéž. Str. 18.

¹³¹ Tamtéž. Str. 25.

„Co pomohla rodičům Liduščiným všechna lamentace, všechno lomení rukama? Neštěstí se nedalo napravit, Lidušce rozum navrátit nemohli. Že štěstí dítěte nedá se vštípit násilím, poznali docela. Avšak bud jim věčný pokoj. Země již je kryje, a co si zde udělali, ať to tam zodpovídají.“¹³²

Podobně tragický osud potkává další Hálkovu hrdinku v povídce *Kovářovic Kačenka*, ve které lásce chudé Kačenky a mladého Vojtěcha nepřejí jejich rodiče a brání jim tak dlouho, až dívce pukne srdce žalem a umírá.

Mladí lidé byli již odmalička vychovávaní v přesvědčení, že v manželství není láska příliš důležitá a že může být mnohdy naopak na obtíž. Výběr partnera, který byl dlouhou dobu ponechávaný prakticky bezvýhradně v režii rodičů a řídil se jejich názory, aby bylo zadost učiněno společenskému úzu, tak nebyl chápán jako zásah do soukromí mladého člověka, ale jako povinnost rodičů, kteří tímto měli potomkům zajistit přijatelnou budoucnost. Zanedbání této povinnosti mohlo být chápáno také jako zásah proti tradici. Mnohdy nebyl výjimkou ani takový případ, kdy se budoucí partneři představovali až ve chvíli, kdy byla jejich rodinami sjednávána svatba, jak potvrzuje Mrázková¹³³, anebo jak tomu bylo v případě Boženy Němcové.¹³⁴

Proč ale vlastně byl původ obou snoubenců pro svatbu tak důležitý? Jak jsme viděli na příkladu Hálkových povídek, ve všech (tragických) případech hrál svou nezastupitelnou úlohu sociální původ obou snoubenců. Rodinná strategie tak

¹³² Hálek, V.: *Povídky*. Str. 36.

¹³³ Zároveň ovšem také připouští, že na druhou stranu se mladí lidé často znali už před svatbou, přičemž k seznámení měli příležitosti například „u muziky“, na jarmarcích, v čelední službě, při společných pracích na poli, nebo každou neděli v kostele. Mrázková, J.: „*Přislibuju sobě věrnost, lásku a upřímnost až do smrti zachovati.*“ *Vliv rodiny a „přátel“ na volbu životního partnera – panství Třeboň na konci 18. a počátkem 19. století*. Str. 94. In *Historická demografie 29*. Str. 53-107.

¹³⁴ Josefa Němce doporučil Panklovým jeden jejich známý s tím, že Němec čeká na povýšení a hledá nevěstu. Panklovi pozvali Němce na návštěvu, a když se budoucí manželé osobně seznámili, byla už ruka v rukávě. Svatba se konala bez ohledu na odpor nevěsty, námitky jejich kamarádek i poněkud opožděné rozpaky Johanna Pankla. Tedy ještě v polovině 19. století byla budoucí nevěsta z jednání prakticky vyloučena a ještě dlouho poté nebylo považované za nezbytné, aby se budoucí manželé před slibem manželství blížeji seznamovali. Lenderová, M.: „*Nejdražší srdce mé*“ aneb *Láska, sňatek, manželství*. In Lenderová, M.: *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Str. 77n.

sledovala veskrze přirozený cíl, a sice zajistit svým dětem co možná nejlepší postavení, nejjistější budoucnost, či alespoň dosáhnout toho, aby se jejich postavení sňatkem se sociálně slabším partnerem nezhoršilo.¹³⁵ Příslušnost k dané sociální skupině tedy bylo základní pravidlo, jež bylo třeba při výběru životního partnera zohlednit a respektovat.¹³⁶

Sňatek a manželství byly žádoucí, pro muže díky nevěstinu věnu¹³⁷, pro ženu zase pro hmotné zajištění a ochranu. Pozice svobodné a bezdětné ženy, ale i svobodného, tj. nesamostatného muže přinášela nízkou sociální prestiž.

Naprostu převažující tak byly sňatky uvnitř sociální vrstvy a dokonce profesní skupiny, protože to rozmnožovalo majetek a zajišťovalo pozici rodiny. Žena byla mimo šlechtické prostředí posuzována především jako pracovní síla do domácnosti a „živnosti“ a její rolí bylo rodit děti a zachovat tak stabilitu rodů, starat

¹³⁵ Klášterská, A.: *Výběr partnera a sňatkový věk dědiců venkovských usedlostí a jejich sourozenců na Štáhlavsku v 18. století a na počátku 19. století*. Str. 163. In *Historická demografie 22*. Str. 145 – 168.

¹³⁶ Daleko spontánnější byl výběr životního partnera u skupin obyvatelstva stojících na spodních příčkách sociálního žebříčku. V prostředí venkovských podruhů, městské chudiny a formujícího se proletariátu probíhala volba partnera bez omezení jakýmikoli pravidly. Lenderová, M.: *„Nejdražší srdce mé“ aneb Láska, sňatek, manželství*. In Lenderová, M.: *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Str. 80.

¹³⁷ Velmi důležitou roli hrál nevěstin majetek, věno a výbava. U muže byla samozřejmostí schopnost ekonomicky zajistit budoucí rodinu, obstarat jí střechu nad hlavou, musel být s to platit daně, zastupovat rodinu na veřejnosti. To vše mu měla žena usnadnit odpovídajícím věnem. Pod pojmem „věno“ se skrývaly nejen finance, movitý i nemovitý majetek, na venkově dobytek, ale i výbava: prádlo, oblečení, náčiní a nářadí nezbytné pro chod domácnosti – peřiny, polštáře, talíře, příbory, hrnce a hrnečky. Lenderová, M.: *„Nejdražší srdce mé“ aneb Láska, sňatek, manželství*. In Lenderová, M.: *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Str. 83.

O důležitosti dívčina věna pojednává ve své studii také Holubová, která dokládá, že tento majetek (tedy věno a výbava) často umožňoval řemeslníkům zřízení samostatné živnosti, pro příslušníky svobodných povolání znamenal možnost založení vlastní praxe. V úřednických kruzích sňatek s dcerou představeného samozřejmě zaručoval i služební postup. Některá povolání měla navíc přímo v právu zaneseny podmínky, za jakých mohli jejich příslušníci vstupovat do manželství, byli to především státní úředníci, učitelé a vojáci. Holubová, M.: *Geografická a sociální mobilita snoubenců farnosti Bobrovice od konce 18. století do druhé poloviny 19. století*. Str. 112. In *Historická demografie 28/2004*. Str. 111 – 155.

se o domácnost a výchovu dětí. Ty měly především poslouchat rodiče a učit se v případě chlapců „živnosti“ otce a v případě dívek připravovat se na roli hospodyně, a obojí pilně pomáhat rodině v práci.¹³⁸ Muži se sňatkem zpravidla snažili svou společenskou pozici upevnit. Pokud by vstoupili do sňatku s dívkou z nižší společenské vrstvy, jejich postavení a prestiž by to spíše uškodilo.¹³⁹ Jakákoliv odlišnost, ať už národnostní, lokální, ale především sociální, výchozího prostředí budoucích manželů představuje zátěž při vytváření fungujícího manželského soužití. Čím je tato odlišnost výraznější, tím obtížněji se s ní partneri a jejich zázemí vyrovnávají.¹⁴⁰ Vzájemná náklonnost partnerů tedy nebyla pro budoucí sňatek rozhodující, přesto ale sociální a hospodářské aspekty sňatku nevyklučovaly pozdější vzájemné sblížení obou manželů.

Manželství z lásky se v průběhu 19. století začala prosazovat jen velmi postupně, přičemž se ale všeobecně přijímala láska bez vášně, cudná a klidná. Sňatek tedy – až na výjimky – nebyval záležitostí citů. Jedním z důvodů mohla být skutečnost, že v té době doznávaly představy středověkého lékařství, které

¹³⁸ Macháčová, J.; Matějček, J.: *Rodina a vzory rodinného chování (české země 19. – 20. století)*. In Macháčová, J.; Matějček, J.: *Sociálně a národnostně smíšená rodina v industriální a postindustriální společnosti v českých zemích a ve střední Evropě od druhé poloviny 19. století do současnosti*. Str. 6.

¹³⁹ Skutečnost, že v řemeslných a obchodních vrstvách městské společnosti pocházeli snoubenci ze srovnatelného sociálního prostředí, dokládá ve svém díle nejen Pokludová (Pokludová, A.: *Sňatková politika představitelů inteligence v Opavě na přelomu 19. a 20. století*. Str. 124n), ale hovoří o ní též Weiser, který potvrzuje, že podíl sociálně endogamních manželství (endogamních v tom smyslu, že se jednalo o sňatky, při nichž jak ženich, tak i nevěsta byli příslušní ke stejné kategorii povolání) dosahuje vysokých hodnot převážně v kategoriích zaměstnání typických pro dolní vrstvy (nádeníci, dělnictvo, zemědělská čeleď), zatímco nízkými hodnotami se vyznačují vesměs kategorie samostatně činných, tedy zaměstnání podnikatelské buržoazie, úřednictva, svobodných povolání atp. Tato skutečnost ukazuje, do jaké míry byli právě příslušníci dolních vrstev při hledání životního partnera omezeni na své bezprostřední sociální okolí, ne-li přímo na příslušníky téhož povolání, jaké vykonávali sami. (Weiser, T.: *K sociální nerovnosti manželů na území Předlitavska a Čech na přelomu 19. a 20. století*. Str. 106n.) In *Sociálně a národnostně smíšená rodina v industriální a postindustriální společnosti v českých zemích a ve střední Evropě od druhé poloviny 19. století do současnosti*.

¹⁴⁰ Turková, M.: *Retrospektivní pohled na sociálně nerovný sňatek*. Str. 134n. In *Sociálně a národnostně smíšená rodina v industriální a postindustriální společnosti v českých zemích a ve střední Evropě od druhé poloviny 19. století do současnosti*.

s posměchem řadilo lásku mezi choroby a hledalo proti ní rozličné léky. Podstatu manželství uzavřeného z rozumu tak přesně vystihovalo francouzské rčení vnucované zklamaným a uplakaným nevěstám ještě v minulém století „*láska se teprve dostaví*“, přičemž ale ne vždy tomu tak skutečně bylo. Sňatkem se žena dostala do područí muže (dle starého českého úsloví „*žena vězněm muže svého*“¹⁴¹) a byla mu povinna láskou a úctou. Takový svazek mezi manžely spočíval na spolupráci, porozumění, měl tvořit obranu proti vnějšímu cizímu světu.

Přesto se od přelomu 18. a 19. století vedle manželství z rozumu objevovala (byť jen velmi sporadicky) i manželství z lásky. Mohl to být důsledek osvícenství prosazujícího takový sňatek, případně svérázná reakce na romantismus a jeho literární příběhy o lásce, která sílí přestálým utrpením (a vede většinou k záhubě obou milenců, ale jen zřídka však ke svatebnímu závoji; to jsou příběhy vhodné k četbě a snění, nikoli však k napodobení). Láska, jež měla být základem manželského štěstí, byla poněkud jiná, než tragický cit romantických rozervanců. Všeobecně přijímanou hodnotou se mohla stát pouze láska cudná, bez vášně, láska vedoucí k oltáři, cit, který se rozvíjel za souhlasu a pod laskavým dohledem rodičů nebo poručníků.¹⁴² V průběhu celého 19. století se tedy můžeme setkat jak s manželstvími uzavřenými z rozumu, tak se svazky, jimž předcházela hluboký vzájemný cit, tato však jen ve velmi malé míře. Kroky, které poté k uzavření sňatku vedly, se řídily pevnými pravidly, jako bylo požádání o ruku vyvolené dívky, zasnuby, ohlášky a poté vlastní svatba.¹⁴³

Ze závěrů předchozí kapitoly vyplynulo, že postavení dítěte v rodině bylo odsouvané až na konec rodinné hierarchie. Tento trend je patrný i v životním období dospívání, kdy je postavení jedinců na prahu dospělosti stále považované za

¹⁴¹ Žena se podle zákoníku (Všeobecného občanského zákoníku, resp. *Knihy všeobecných zákonů městských*) nacházela v podřadném postavení a musela doma manžela poslouchat, zákoník prohlašoval muže za „hlavu rodiny“. Měl povinnost se o ženu starat a zastupovat ji. Žena přijímala i jeho jméno a byla povinna „do jeho obydlí jíti“ a všemožně mu pomáhat. České úsloví pravidlo „žena vězněm muže svého“ a občanský zákoník tyto poměry jen potvrzoval. Mrázková, J.: „*Přislibuju sobě věrnost, lásku a upřímnost až do smrti zachovati.*“ *Vliv rodiny a „přátel“ na volbu životního partnera – panství Třeboň na konci 18. a počátkem 19. století.* Str. 65. In *Historická demografie* 29. Str. 53-107.

¹⁴² Lenderová, M.: „*Nejdražší srdce mé*“ aneb *Láska, sňatek, manželství.* In Lenderová, M.: *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století.* Str. 75.

¹⁴³ Tamtéž.. Str. 85.

podřízené a v podstatě nesvéprávné. Rodiče rozhodují jak o osudu svých dětí, tak o tom, co se týká jejich budoucnosti, především výběru vhodného partnera. Na srdci jim přitom neleží jejich štěstí, pocit životního naplnění, lásky či seberealizace, ale především nutnost materiálního zaopatření, včetně zaopatření rodičů ve stáří a ve velké míře také společenská konvence. Mladí lidé se v tomto období chystají přebírat úlohu dospělého člověka, připravují se na převzetí rodičovských rolí a tak se často snaží prosadit vlastní názor vůči názoru svých rodičů. Tyto konfrontace často vyústí v konfliktní až tragické situace, zejména při zakládání budoucí rodiny. Z mnoha literárních i životopisných příkladů je patrné, že dominantní role rodičů je z dob dětství v mladých lidech natolik zakořeněná, že nakonec vůli rodičů podlehnou, byť někdy i za cenu tragických následků (jak dokládá například povídka V. Hálek *Muzikantská Liduška*). Některé vynucené sňatky mohou vyústit ve velké životní tragédie a nešťastné osudy – jak si ukážeme v následující kapitole.

6 Život v manželství

Jak vypadal citový život mezi manžely 19. století? Jaký konfliktní potenciál byl typický pro manželství tehdejší doby a o čem bylo lepší raději předem vůbec neuvažovat? V 19. století se v souvislosti se vznikem občanské společnosti ustálil základní model rodiny, kdy na jedné straně stál výdělečně činný muž, který zajišťoval rodinný příjem a účastnil se veřejného života, na druhé straně pak stála žena, která působila primárně ve sféře domácnosti, a od které se očekávalo, že zabezpečí nutné zázemí pro celou rodinu, nasytí ji, vychová děti a ujme se péče o staré a postižené členy rodiny.¹⁴⁴

Jak jsem uváděla již v předchozích kapitolách, cesta k oltáři se pro ženu 19. století stala symbolem vysvobození ze starostí o budoucnost, přičemž nešlo vždy jen o hmotné zajištění, ale také o jakýsi strach z životní prázdnoty, který zde symbolizoval život bez manžela a dětí. Osudy neprovdaných žen byly většinou považované za politováníhodné, avšak ani sňatek s mužem, na kterého dívka tak úzkostlivě čekala, nesplňoval v mnoha případech její naděje. Zvláště pokud se jednalo o ženu lesbicky zaměřenou.¹⁴⁵ Stávalo se tak proto, že rodiče podceňovali citovou stránku manželského svazku a dávali přednost hmotnému zabezpečení, ale také proto, že dívky nemusely být dostatečně připravené na vedení domácnosti a výchovu dětí, či případně že se jejich mnohdy neurčité představy o manželství až příliš tvrdě srazily s prvními zkušenostmi z novomanželského života, kdy mladé ženy neunesly změnu chování svého partnera, který se z oddaného milence stal přes noc pánem celé domácnosti.¹⁴⁶

¹⁴⁴ Lenderová, M.: „*Kinder, Küche, Kirche*“ aneb *Domácnost se rozrůstá*. In Lenderová, M.: *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Str. 120n.

¹⁴⁵ Toto téma se však v literatuře 19. století nevyskytuje, proto jej nesleduje ani tato práce.

¹⁴⁶ V 19. století zůstávala situace podobná jako v předcházejících staletích, kdy uzavření manželství bylo považováno za tak vážnou záležitost, že se nehodilo příliš mluvit o osobních pocitech snoubenců. Sňatek z lásky se v té době začínal objevovat jen velmi zvolna. Ve větších městech byly názory na manželství o něco méně rigorózní, obecně se soudilo, že odsouzeníhodné rozhodování rodičů o životních partnerech dětí panuje převážně na venkově, kde v selských rodinách náleželo nejen provdání dcer, ale i ženitba synů v 19. století k tradiční rodinné strategii, ke které patřilo vytváření manželských párů na základě vzájemných vazeb mezi rodinami, jež mohly předat svým synům stejně velké hospodářství a svým dcerám odpovídající věno. Mladí lidé vyrůstali v přesvědčení, že sňatková strategie selských rodin je nezbytnou součástí vesnické ekonomiky a

Víme také, že stabilita tradičních rodin z 19. století byla zajišťovaná především skutečností, že se jednalo v podstatě o hospodářskou jednotku, která u řemeslníků a sedláků nejen vyráběla a spotřebovávala, ale také materiálně zajišťovala a chránila ženy a děti, které se za to a proto měly podřizovat manželovi a otci. Pozice svobodné ženy, staré panny nebo vdovy byla nežádoucí jak z materiálních důvodů, tak také z hlediska životní jistoty i prestiže, tudíž se většina žen snažila do manželství dostat a setrvat v něm, i když mezi manžely neexistovala náklonnost nebo alespoň shoda. Správné plnění role vdané ženy se bralo jako povinnost, která přímo souvisela s její sociální pozicí, ale nikoliv již s náklonností. Stejně jako k roli muže patřilo materiální zajištění rodiny bez výrazného ohledu na citové vztahy.¹⁴⁷

většinou se jí dobrovolně podřizovali. Na druhé straně jak na venkově, tak ve městech, se po celé 19. století a mnohdy i déle v kramářských písních a jiných lidových tiskovinách a také „černých kronikách“ novin udržovalo téma nešťastné lásky, společné sebevraždy milenců, kterým jejich rodiče bránili ve šťastném naplnění jejich citu. Například v textu kramářské písně prodávané pouťovými zpěváky, nadepsaném *Poslyšte milí vlastenci, co vám chci oznámiti. Truchlivá píseň o nešťastném příběhu, který se stal dne 7. března 1827 s dvouma zamilovanými, který pro lásku až k smrti utrpení se odevzdali...* je i mravní naučení: „Ach, rozmilí rodičové, svých dětí milující, nemějte srdce takové, lásku odporující, když pak Pánbůh štěstím vládne, z chudých bohaté činí, není pochybnosti žádné, když se člověk přičiní.“ Ne vždy ale bylo v městském prostředí 19. století problémem prosazování vůle rodičů při hledání vhodného životního partnera dětí, jako nedostatek prostředků k zabezpečení mladých rodin bez pomoci rodičů. Když nemohl být synovi odkázaný rodinný podnik, bylo třeba zajistit mu vzdělání, aby se mohl vyšvihnout jako bankovní úředník či alespoň úředník u magistrátu, inženýr v továrně, lékař se soukromou praxí nebo dokonce advokát či ředitel nějakého velkého závodu. Horská, P.: *Naše prababičky feministky*. Str. 56nn.

¹⁴⁷ Přesto existovaly ženy, které nadvládu muže v rodině odmítaly, byť jich nebylo mnoho. Dostatečně výmluvným je osud manželů Boženy a Josefa Němcových, kde manžel prosazoval svou nadvládu i hrubou fyzickou silou – a jeho žena byla přesto nevěrná. Stejně nešťastná byla ve svém manželství také Karolína Světlá, jejíž manželství bylo dokonalou citovou prázdnotou. Stejně jako Karolína Světlá se chovala vůči svému muži i Růžena Svobodová. Obě dámy měly své platonické lásky: Světlá Jana Nerudu, Svobodová Františka Xavera Šaldu, ale nevěry se ani jedna z nich nedopustily. Ani Světlá, ani o téměř dvě generace mladší Svobodová by ji nedokázaly srovnat se svým svědomím. O rozvodu ani jedna z vdaných žen neuvažovala, jejich společenské postavení by jej ani neumožňovalo, navíc z důvodů tak nicotných jako neporozumění, nedostatek lásky či odcizení, ani jedno z toho nebyl relevantní důvod. Úniku z manželské klece v podstatě nebylo, neboť právo stavělo na nerozlučitelnosti manželství, jak uvidíme dále. Rozluku sice z důvodů nevěry, neplodnosti, odpírání manželských povinností či nenávisťi připouštělo, ale rozchod byl považován za

Intimní stránka manželského soužití v 19. století nebyla považovaná za přespříliš důležitou, a stejně jako v řadě dalších ohledů, také v tomto byla žena povinná svému manželovi vyhovět. Muž zastupoval rodinu navenek, platil daně, disponoval penězi, určoval rámcově rodinný rozpočet, rozhodoval o osudu manželky a dětí. Tehdejší společenské normy a zvyklosti vyžadovaly od ženy submisivní a podřízené chování vůči muži coby živiteli rodiny a coby ochránci rodiny před nebezpečenstvím vnějšího světa. Pro manželku platila závazná pravidla chování, a sice taková, že měla být něžná, zdrženlivá, stydlivá, upravená, ale nikoliv marnivá či fintivá, měla respektovat libůstky svého muže, zajistit útulné prostředí domova, za žádných okolností se neměla protivit svému údělu, ani si na něj komukoliv stěžovat¹⁴⁸, o čemž se přesvědčila například Růžena Jesenská:

„A jednoho večera. Maminka pere. Děti už spí, i tatínek spí, nebo asi jen ulehl, převrací se. Maminka pere, drbe prádlo, dívám se na ni, má v tváři bolest a ještě cosi jiného. Zním ten odstín její drahé tváře. Jako u dítěte, když se stydí, když je mu hanba pro nějaký útok dospělých na jeho duši. Ano, maminčina duše je něčím svázaná, dusí se a maminčiny ruce drbají špinavé košile a kalhoty, mydliny vystřikují, voda divně šplíchá, jako nějaký plačtivý potok bez kytiček. Maminka

„přetržené živobyť“ a rozloučení manželé se k sobě mohli bez problémů vrátit, tedy k žádnému dalšímu manželství a žádnému hledání dalších a dalších lásek tak dojít nemohlo. Navíc samotná rozluka byla velmi komplikovanou a nákladnou záležitostí. Lenderová, M.: *„Nejdražší srdce mé“ aneb Lásky, sňatek, manželství*. In Lenderová, M.: *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Str. 100n.

¹⁴⁸ Existuje mnoho dokladů, že žena byla sice v manželství a při vstupu do něj ve středních i nižších vrstvách posuzovaná především jako neplacená pracovní síla (vdovci i vdovy se snažili co nejdříve se zase oženit a vdát a vznikala tak často sociálně i věkově nerovná manželství), ale zároveň byla žena, pokud tuto svou funkci plnila, společensky oceňovaná, vážená a sociálně uznávaná. Na druhé straně ženy vyhledávaly manželství, protože dávalo alespoň potenciálně lepší existenci, ale i sociální prestiž zajištěnou mateřstvím, teda sociální užitečností. Citové vztahy bývaly až druhořadé v době, kdy životním cílem až čtyř pětina populace bylo pouhé přežití, a nehledělo se ani na častou mužskou hrubost – té bylo mimochodem ještě ke konci 19. století v dolních, ale i středních vrstvách mnohem více než dnes a nejen mezi manžely nebo rodiči a dětmi, ale obecně. Kromě toho se předpokládalo, že rozumná žena se bude i po případném rodiči nebo okolnostmi vnuceném sňatku v zájmu udržení své pozice umět muži přizpůsobit, což se také většinou dělalo, a pravděpodobně většina žen byla na nerovnoprávnou nebo nekonsensuální pozici zvyklá, i když si samotné pasivně stěžovaly na „hořký ženský osud“. Machačová, J.; Matějček, J.: *Výběr životních partnerů*. In Machačová, J.; Matějček, J.: *Problémy obecné kultury v českých zemích 1781-1989*. Str. 154.

nepláče, ale necky jsou plny slz, ó to ji nermoutí, že pere do noci prádlo na tolik těl, ale cosi jiného, cosi mlčenlivého... Srdce se mi sevřelo. Ach, její tvář, její bolesti pokrytá tvář, její maličké upracované ruce s tenkými prsty. Utrpení mamincino – starost o peníze? Ne, to není to. Tedy cosi jiného, neproniknutelného.“¹⁴⁹

Na těžkou práci v domácnosti své matky vzpomíná v podobném duchu také Václav Holek, který ovšem těmto jejím pocitům již na základě vlastní zkušenosti dovede porozumět:

„Zatím jsem dal husám a koze trávu, kterou jsem přinesl z pole. Když matka neměla vůbec čas, musel jsem to zvíře také podojit. Při dojení jsem dostal často pěkně vynadáno. Koza nebyla pravděpodobně ráda, že ji dojím já, podupávala sem a tam, až se hrnec převrhl a mléko vylilo. Než jsme byli s těmito pracemi hotovi, bylo jedenáct až dvanáct hodin a nejpозději o třetí ráno musela matka znovu vstávat. Požehnána buď mezi ženami, ty hrdinko! Již proto si zasloužíš úctu.“¹⁵⁰

Rovněž Lenderová¹⁵¹ upozorňuje, že zdání šťastného manželství mohlo klamat a mnoho důvěrných výpovědí uvádělo „harmonické“ vztahy v rodině na pravou míru, jako například v navenek hezkém svazku „na tisíce slz vylila, na tisíce jich do srdce uzavřela a usmívavou tváří přikryla“ robustně působící paní Rettigová. Mnoho manželů nijak neprojevovalo své manželce úctu, respekt a citovou náklonnost, ba naopak, bída a nedostatek způsobily, že ženu čekala ve dne dřina, hlad a dětský pláč. Vdané ženy byly proti tomuto modelu v podstatě bezmocné, zůstávaly zcela v moci manžela, o jejich údělu často nikdo nevěděl a vzepřít se nemohly, neboť obvykle bývaly na mužích ekonomicky závislé. Postavení vdané ženy změnit nešlo, proto se o něm příliš nemluvalo.

Manželství také představovalo jediný legální prostor, ve kterém mohl člověk uspokojovat svoje sexuální potřeby, ovšem jen za předpokladu, že jejich cílem bylo

¹⁴⁹ Jesenská, R.: *Dětství*. Str. 283n.

¹⁵⁰ Holek, V.: *Paměti*. Str. 61.

¹⁵¹ Lenderová, M.: „Nejdražší srdce mé“ aneb *Láska, sňatek, manželství*. In Lenderová, M.: *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Str. 95.

plození dalších synů a dcer Kristových.¹⁵² Představy mladých dívek o pohlavním styku byly velmi zkreslené, v některých případech neexistovaly vůbec, neboť ideálem, který sledovala církev, rodiče i škola, bylo zachovat co nejdéle povinnost a neznalost dítěte a mladého člověka vůbec. Zpravidla ani matky nebyly ochotné a schopné připravit dceru po této stránce na manželství. Namísto alespoň základního poučení je děsily, pohlavní styk označovaly sice za nezbytný předpoklad mateřství, o něm samotném nemluvily buď vůbec, nebo v náznacích a s krajní ošklivostí. První manželská noc tak v mnoha případech mohla pro dívku představovat doživotně traumatizující zážitek, neboť zde poprvé docházelo k intimnímu sblížení s mužem, pro které byla nepoučená, nepřipravená, navíc považující svou nahotu za zavrženíhodnou, bezbožnou a krajně neřestnou.¹⁵³ Pokud byla dívka v době sňatku sexuálně nezkušená a nepoučená, u mužů byly předmanželské zkušenosti všeobecně předpokládány a tolerované. Morálka tehdejší společnosti byla bezostyšně dvojí; podstatně volnější pro muže a velmi přísná pro ženy.¹⁵⁴

Velmi podobně tomu bylo s přípravou dívek na mateřství. Ačkoliv k němu výchova dívek jednoznačně směřovala, o podstatě těhotenství směly vědět jen velmi málo, o vlastním početí vůbec nic. Vysvětlení uvedených jevů bylo po staletí velmi zmatené a vlastně nechutné (mj. pokud je dítě počaté v rozkoši, je hned od početí zatíženo dědičným hříchem).

¹⁵² Převažující názory raně novověké společnosti na manželství byly silně ovlivněné církevním učením a vtěsňovaly reprodukci populace do rámce manželského svazku. Za naplnění manželství bylo soudobou společností považované právě narození dítěte, přičemž jakékoliv snahy o zabránění početí či dokonce již samotný úmysl regulace porodnosti byly pokládány za napomáhání k vraždě. Tehdejší postoj k reprodukci lidského rodu se projevoval i tím, že počet dětí v rodině byl pokládán za předem daný božskou vůlí. Mít děti bylo nejen samozřejmostí, ale i záměrem, neboť větší děti byly vítány pracovními silami a zároveň při tehdejší vysoké úmrtnosti bylo pravděpodobné, že alespoň některý z potomků přežije kritický kojenecký a dětský věk a pro rodiče se tak stane zárukou jejich zabezpečení na stáří. Bezdětnost byla pokládána za Boží trest, který člověka postihl za dřívější hříchy, a byla považována za velké neštěstí. Brabcová, P.: *Plodnost vdáných žen v první polovině 18. století*. In *Historická demografie* 25/2001, str. 85-100. Str. 85.

¹⁵³ Lenderová, M.: „*Nejdražší srdce mé“ aneb Lásky, sňatek, manželství*. In Lenderová, M.: *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Str. 90.

¹⁵⁴ Svobodný muž se mohl sexuálně poučit v domech lásky, v neformálních svazcích s přítelkyněmi či náhodným pohlavním stykem se služebnou nebo děvečkou. Tamtéž. Str. 96n.

Například spisovatelka Růžena Jesenská (1863 - 1940) pochází ze sedmi dětí a přesto jako dospívající dívka neměla porozumět tomu, jak člověk přichází na svět. Když se jedné noci stává svědkem narození své sestřičky, poznamenává ji tato traumatická zkušenost na celý zbytek života: „*Maminka dnes nebude spát v kuchyni. Nikdy jsem toho v životě nezapomněla. A v tom okamžiku jsem nějak vyrostla a zesílila. Pláč mnou zalomcoval, ale překonala jsem jej. Maminka odcházela do pokoje, hleděla jsem za ní, moje tělo se zhroutilo. Věděla jsem, že se děje převážná věc, že tato noc je hrozná a tajemná. Věděla jsem, že se mamince narodí dítě, člověk. Nevěděla jsem jak, neznala jsem velikého tajemství zrození, ale cítila jsem úžasně jeho velikost, všední, protože lidskou a zázračnou, protože božskou. Noc šla, šla jako po špičkách. Děti funěly a oddychovaly ze spaní. Srdce mi tlouklo. Noc šla tmavá, a vedle se ozývaly tlumené hlasy. A teď – za těmi dveřmi. Co se tam děje! Co se tam děje... Maminka vzdychá, škrtí výkřik... A já tam nesmím... Kdyby maminka umírala, já tam nesmím. Uklidnění a zase hrůza proniká skulinami dveří, bolesti, bolesti se tam svíjejí. Noc jde a je nekonečná, noc utíká a je nekonečná. Klekla jsem a modlila jsem se, zoufale jsem se modlila. Aby maminka, maminka... Aby se mamince nic zlého nestalo. Docela jsem zapomněla na dítě, a náhle se ozval tlumený vzlyk. Jako by maminku zabíjeli. Rozednívalo se. Vyšla jsem bosa na pavlač. Vedle v pokoji zastenala maminka jako škrcena... A náhle něco zavřísklo. Bože, ano, hlásek bolestný a hněvivý... To bylo dítě... Narodilo se dítě... Maminka, maminka se neozývá. Co se stalo s maminkou?*“¹⁵⁵

Pro člověka 19. století bylo těhotenství a porod značně tabuizované. Odsud také pramení mnoho mýtů vztahujících se k narození dítěte a období šestinedělí, rodiče ani novorozenci se nedostávalo žádné mimořádné péče a privilegií. Dokonce se mohlo stát, že bylo období porodu a šestinedělí spojováno dokonce s „temnými silami“, jak ukazuje například Božena Němcová v povídce *Divá Bára* (1856):

„*Narodilo se jim po roce děvče, jemuž dali říkat po mámě Bára; Jakub škrábal se za ušima slyše, že je děvče a ne chlapec, ale bába ho potěšila tím, že je mu podobné jako vejce k vejci. – Několik dní po narození děvčete stala se v Jakubově chalupě nehoda. Sousedka zaskočila k šestinedělce v pravé poledne a našla ji pod komínem u ohniště polomrtvou ležet. Udělala povyk, kmotry se sběhly,*

¹⁵⁵ Jesenská, R.: *Dětství*. Str. 181n.

přišla i bába a vzkřísily Báru. Dozvěděly se od ní, že vařila mužovi oběd a zapomenouc, že šestinedělka nemá v pravé poledne ani po klekání ze sednice vykročit, zůstala stát pod komínem a vařila. Tu prý jí to okolo uší zašumělo jako zlý vítr, před očima dělaly se jí mžitky, něco ji začalo kárat za vlasy a na zem porazilo. „To byla polednice!“ křičely všechny, „jestlipak nepodložila divé dítě místo Barči,“ vzpomněla jedna a šla ke kolébce. Hned se všechny okolo shlukly, vzaly dítě z kolébky, rozbalily a prohlížely, jedna řekla: „Je to divé dítě je, má velké oči!“, druhá: „Má velkou hlavu!“ Třetí přiřkla jí krátké nohy a každá něco jiného. Matka se lekala, bába ale svědomitě prohlédnouc dítě rozhodla, že je to její vlastní, co pod srdcem chovala. Nicméně nejedna z kmoter zůstala při svém, že je dítě od polednice podstrčené. Od té nehody nemohla se Jakubova žena více pozdravit a za několik let po ustavičném churavění umřela.“¹⁵⁶

Nejen těhotenství a porod, ale také nahota a pohlavní styk představovaly v české literatuře motivy zahalené tajemstvím, či spíše pruderii.¹⁵⁷ Souviselo to se zcela záporným postojem církve vůči sexualitě, jehož nesmlouvavost souvisela s plněním šestého (nesesmilníš) a devátého (nepožádáš manželky bližního svého) přikázání. Církev tolerovala toliko manželskou soulož v jediné dovolené poloze a všechny ostatní praktiky¹⁵⁸ byly považovány za hříšné. Ideálem, který sledovala církev i rodiče, bylo zachovat nevinnost a neznalost mladého člověka co nejdéle to bude možné, zvláště střežená byla nevinnost mladých dívek, které zůstávaly v maximální nevědomosti. Manželské právo bylo vybudované na základních principech, které vyplývaly z křesťanské věrouky: monogamii, svátostí a nerozlučitelnosti.

¹⁵⁶ Němcová, B.: *Divá Bára a jiné povídky*. Str. 7.

¹⁵⁷ Byť tato pruderie platila s určitými omezeními poplatnými sociálnímu statutu, například dělnictvo a nemajetné venkovské vrstvy představovaly skupiny, které se konvenční morálkou zpravidla řídily o něco omezeněji než například střední vrstvy. Lenderová, M.: *Zpovědní zrcadlo jako pramen k sexualitě druhé poloviny 19. století*. Str. 94 – 104. In *Sex a tabu v české kultuře 19. století*. Str. 96.

¹⁵⁸ Jako byly například trvajícím pohled nečistý, laskání, pokud je jeho cílem jen tělesná rozkoš, smyslné objímání, dotýkání, chlípnost, soulož dvou svobodných, znásilnění, nevěra, incest, onanismus, pohlavní styk se zvířaty a další. Lenderová, M.: *Zpovědní zrcadlo jako pramen k sexualitě druhé poloviny 19. století*. Str. 94 – 104. In *Sex a tabu v české kultuře 19. století*. Str. 96.

Literatura 19. století sexuální tematiku prakticky opomíjí. V. Macura ji dokonce charakterizuje jako „zvláštní významnost mlčení, které téma sexu obklopuje.“¹⁵⁹

Cudná bývala ve věcech erotiky také milostná korespondence, ve které dostávala přednost patetická rétorika, která se poměrně důsledně vyhýbala přímým pojmenováním. Světlou výjimku tvořila korespondence Boženy Němcové s Janem Helceletem¹⁶⁰, přičemž i tato Helceletova erotická výzva (kterou Teréza Nováková nazývala „erotickou zuřivostí“¹⁶¹) je prosta přímých pojmenování:

*„Můj tón k tvému tónu hodí se; proč bychom neměli radostně se pokusit souzvuk utvořiti. Ale ani Ty, ani já nejsme tak nezávazní, aniž bychom v tom snad na věky výmězně zalíbení nacházeli, bychom spolu do Arkádie utéci a se vespolek zavázati měli, že chceme pořáde a jedině spolu souzvukovati a v tom souzvuku se kochati. Nechejme si to tedy na svátky, to jest na jasně příhodné doby, srovnávš-li se se mnou. Až nás tedy zase kdysi příznivá náhoda svede, hodlám Tě zase tak s dobrým svědomím zulíbati, jak v onu slavíkovu noc, a víc, ač budu se ti ještě líbiti jak tehdá.“*¹⁶²

Zobrazení pohlavního aktu se česká literatura 19. století úzkostlivě vyhýbala a pouhé konvencionalizované náznaky toho, že k nějakému styku došlo, byly obecně vnímané jako neetické porušení literární, ale prakticky i společenské normy. V tomto případě se pak pracovalo s ustálenými opisy metaforických rejstříků a) vojenských (výrazy jako „dobýt“, „překonat odpor“, „podlehnout“) nebo b) přírodních („červ hlodající v růži“), častěji se však milostné scény vynechávaly jako

¹⁵⁹ Macura, V.: *Sex a tabu*. Str. 7 – 20. In *Sex a tabu v české kultuře 19. století*. Str. 7.

¹⁶⁰ Tamtéž. Str. 17.

¹⁶¹ Nejen Teréza Nováková, ale také další z osobností pražské vlastenecké společnosti odsoudily Boženu Němcovou za to, že postupně prošla několikerou mužskou náručí, což se stalo také hlavním důvodem roztržky se ctnostnou Karolínou Světlou, a největší česká spisovatelka, jakkoli pro své kvality uznávaná, byla v lidovém povědomí nadlouho považovaná za „špatnou ženskou“. Lenderová, M.: *„Nejdražší srdce mé“ aneb Láska, sňatek, manželství*. In Lenderová, M.: *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Str. 103.

¹⁶² Macura, V.: *Sex a tabu*. Str. 7 – 20. In *Sex a tabu v české kultuře 19. století*. Str. 17.

něco, o čem se nepatří čtenáře zpravovat a co je lepší, když zůstane nepojmenované.¹⁶³

Pokud literární příběhy zahrnovaly (pochopitelně bez jakéhokoliv pokusu o podrobnější vylíčení samotného pohlavního aktu) motiv překročení abstinčního požadavku před manželstvím (předmanželská sexualita) nebo porušení požadavku monogamie po uzavření sňatku (mimomanželská sexualita), vystavovaly se nebezpečí příkrého odmítnutí z hlediska obecně platné dobové normy, neboť témata jako „svedení dívky“, „dítě hříchu“ nebo „nevěra“ se vždy dotýkala samé existence norem a očekávalo se, že budou včleněna do jednoznačného hodnotícího kontextu. Pokud tam tento kontext chyběl, dílo vyvolávalo pohoršení, což byl případ nejen Máchova *Máje* (1836), ale také povídky *Sestry* (1854) Boženy Němcové:

*Dívčina krásná, anjel padlý,
co amarant na jaro zvadlý,
v ubledlých lících krásy spějí.
(...)
„On nejde! – již se nevrátí! –
Svedenou žal tu zachvátí!“
Hluboký vzdech tu ňadra zvihá,
bolestný srdcem bije cit,
a u tajemné vod stonání
mísí se dívky pláč a lkaní.
V slzích se zhlíží hvězdný svit,
jenž po lících co jiskry plynou. –
Vřelé ty jiskry tváře chladné
co padající hvězdy hynou;
kam zapadne, tam květ uvadne.¹⁶⁴*

Z životních reálií vstupovaly do literatury snadněji ty případy, které měly tragické vyústění, a mohly tak posilovat jako vhodný výchovný prostředek

¹⁶³ Macura, V.: *Sex a tabu*. Str. 7 – 20. In *Sex a tabu v české kultuře 19. století*. Str. 16.

¹⁶⁴ Mácha, K. H.: *Máj*. Str. 12.

utvrzující platný řád. V případě Máchova *Máje* jsou to motivy „padlé dívky“, jejíž život končí sebevraždou, a „smrt svůdce“. V případě povídky B. Němcové je to pak motiv „smrt dítěte lásky“ (myšleno nemanželské dítě):

*„Pamatuješ se na ono ráno, je tomu čtrnácte dní, když jsem všeka zlekána z komory od Hedviky se vrátila? Nuž, když jsem tam vešla, ležela ve mdlobách na loži a novorozeně držela v ruce – mrtvé! Já strnula! Že by matkou byla, zdání jsem neměla! (...) Nechtěla jsem ti udělat větší ještě žalost a hanbu. Doufala jsem, že umru, však nepoštěstilo se mi. A napadl mi soud lidu, hanba, bála jsem se o pokoj domácí, o tvoje dobré jméno, a to přimělo mě k úmyslu všeko skryt a mlčet. – Sama jsem dítě pochovala a nezůstalo stopy po všem, jen červ v mém vědomí.“*¹⁶⁵

Stejně tak Němcové povídka vypráví o osudu svedené dívky, ke kteréž byla spisovatelce inspirací skutečná událost, o níž se doslechla od ženy svého bratra Josefa, dohlážitelky v Etzerdorské trestnici v Zaháni; dvě sestry si zde odpykávaly trest za vraždu dítěte.

Vylíčení milostného aktu Hedviky a Roberta je v povídce naznačené pouze jejich láskyplným objetím: *„To dopověděvši objala Hedvika s vroucností šiji milencovu a ráda trpěla horoucí jeho libání.“*¹⁶⁶ a mileneckými sliby: *„Ach, Roberte, ani věřit to nemohu, že ty jsi mne za ženu si vyvolil. A přece tomu tak – vždyť jsi přísahal před živým Bohem, že mne miluješ, že mne za ženu pojmeš, jak by to nemohlo být pravda!“* tiše praví děvče, skloníc hlavu s úplnou důvěrou na Robertovo ramě. On pak, sevřel ji v náruč, líbaje ústa i čelo její.¹⁶⁷

Jak dokládá D. Tinková, nemanželské děti (jak jsem již naznačila v předchozí kapitole) přicházely na svět z různorodých vztahů (od náhodných dožínkových setkání, přes dlouhodobé vztahy mezi čeledí až po vztahy hraničící s násilím, ať už přímým či psychologickým; tyto pak obvykle ze strany hospodáře nebo jeho syna pod pohružkou ztráty zaměstnání), ovšem drtivá většina těchto poměrů byla založená na „symbolických zásnubách“, které svedená dívka interpretovala jako příslib manželství (někdy mohlo být doprovázené i dárkem od svůdce), což je patrné také z Hedvičiny repliky. Uskutečněné manželství mohlo

¹⁶⁵ Němcová, B.: *Divá Bára a jiné povídky*. Str. 223.

¹⁶⁶ Tamtéž. Str. 200.

¹⁶⁷ Tamtéž. Str. 199.

celou aféru šťastně napravit, v povídce B. Němcové k němu ale nedochází, neboť Robert se před svou šlechtickou rodinou k Hedvice nezná a Hedvika tak jako většina svedených a opuštěných dívek své těhotenství a posléze i mateřství úzkostlivě tají.¹⁶⁸

Pokud se obrátím k pamětem, ani zde se pisatelé vzpomínek o svých sexuálních zážitcích příliš nerozepisují. Milostné vzplanutí Václava Holka k Luize je v jeho *Pamětech* vylíčené v několika větách, přičemž náznak dokonání pohlavního styku Holek šikovně opisuje výmluvným „stalo se s námi to, co se s lidmi stává“:

*„Když jsme tak jednou spolu seděli, nerušeně se laskali, vzájemně si slibovali věrnost, objímali se a sladce se líbali, tu nastoupilo náhle hluboké mlčení, žádost se silně probudila a nenechala se už spoutat. A posléze se s námi stalo to, co se s lidmi stává. Porušil jsem svou přísahu a Luiza pomalu zapomněla na svou nevinnost. A protože se nedostavily žádné následky, my byli stále svěží a zdraví, ve svém počínání jsme pokračovali. Hlavním viníkem toho všeho jsem byl já.“*¹⁶⁹

Jediným fragmentem „vyrvaným z rituálů, které ve své době obklopovaly erotiku, a vyproštěným z vazby k někdejšímu tabu“¹⁷⁰ jsou *Deníky* (1835) Karla Hynka Máchy (1810 – 1836), ve kterých nám autor zanechává autobiografický záznam vlastního sexuálního života s maximem detailních fyziologických podrobností, jimiž dokonale rozptyluje iluze o obecné upjatosti sexuálních praktik

¹⁶⁸ Většina neprovdaných nastávajících matek se se svým těhotenstvím zpravidla nikomu nesvěřovala, naopak se je snažila skrývat a zapírat, aby se o něm nedozvěděli jejich zaměstnavatelé nebo rodiče. Pokud se jim povedlo jejich stav utajit až do této míry, následoval zpravidla tajný porod ve městě a následné anonymní odložení dítěte do nalezince. Tinková, D.: *Ilegitimita a „nová ekonomie života“ v osvícenské Habsburské monarchii. Problém svobodných matek a nemanželských dětí mezi sociální kontrolou a sociální péčí na prahu občanské společnosti*. In *Historická demografie* 27/2003, str. 133-172. Str. 155n.

¹⁶⁹ Holek, V.: *Paměti*. Str. 101.

¹⁷⁰ Macura, V.: *Sex a tabu*. Str. 7 – 20. In *Sex a tabu v české kultuře 19. století*. Str. 18.

19. století.¹⁷¹ V těchto záznamech jsou sexuální motivy vyobrazené velice otevřeně.¹⁷²

Sexuální otevřenost, s jakou zde Mácha přistupuje k milostným aktům s Lori Šomkovou a která se nepodobá ničemu, co bylo v otázce lidské sexuality v 19. století napsáno, je hodnocená značně rozdílným způsobem. V. Macura ji vidí jako revoltující pokus vyslovit nevyslovitelné, M. Pohorský¹⁷³ naopak jako autentický deníkový záznam, na který morálka Máchovy doby ještě nebyla dost dobře připravená. Mácha si své zážitky chtěl sice zaznamenat, zároveň však je co nejlépe ukryt, proto si je zapsal do deníků tajným šifrovaným písmem (byť v romantické tradici byla tajuplnost spíše pravidlem než módou). Romantikové jako Mácha také více pohlíželi do hlubin svého intimního života a všímali si jeho podvědomých a spontánně citových projevů, vlastní „srdce“ a sklony svých smyslů a citů poté cílevědomě analyzovali, čímž se znovu potvrdovalo, že pro svého autora může mít každý důvěrný záznam zvláštní důležitost a z okolnosti, že se tyto záznamy skrývají

¹⁷¹ Pohorský, M.: *Intimní Karel Hynek Mácha*.

¹⁷² 21. září 1835: „Byli jsme na rekvíech u dominikánů. Pak jsme chodili po mostě. Doma jsem (ji svlíkal ze šatů; vyzvedl ji sukně a díval se na ni popředu, po straně i pozadu. Líbal stehna a tak dále.) Potom jsme stáli u sebe. (Seděla mi nahou prdelí na klíně.) Odpoledne jsem chodil se Sabinou, byli jsme u Týla, pak na hradbách, po západu slunce; nebe se skvělo v krásné růžové barvě. Večer jsem byl dole a hněval jsem se, že hned nevstala a nešla se mnou dozadu.“

6. října 1835: „Když Madlenka byla pryč, líbal jsem ji u kamen a díval se na ni (až dovnitř, pak jsem ji fikal u kamen, podruhé když odešla, opět jsem pical, a vyšlo to, večer leželi jsme na kanapé, tam jsem ho měl v ní a seděla mi na klíně; pak jsem měl hlavu pod sukněmi, pak jsem ji pical vstoje vyzvednutou a vyšlo to.)“

3. listopadu 1835: „Odpusť mi Bůh, jestli mne klame, já ji neopustím, jestli mne jen miluje, a to se zdá, vždyť bych si i kurvu vzal, kdybych věděl, že mne má ráda; či jest snad zvyklá snášet, a chce jen, abych si ji vzal.“ Pohorský, M.: *Intimní Karel Hynek Mácha*. Str. 75 – 83.

¹⁷³ Pohorský charakterizuje Máchu jako bytost vysloveně romantickou, přičemž se v jeho romantickém umění mnohem více než u jiných autorů ukrývají jeho nejintimnější odkazy. A naopak – umělecké motivy a stylizace i autostylizace se mnohokrát promítají do romantického životního stylu. Život a dílo tu není možné zásadně oddělovat ostrou čarou a jejich neuchopitelnost a nezřetelnost rozmezí mezi nimi je pro romantismus krajně příznačná. Více než jinde tu platí klasický literárněhistorický názor, že do romantických textů záměrně vstupuje nebo bezděčně proniká z autorova vnitřního světa zpravidla více, než odpovídá jiným uměleckým koncepcím. A zatímco v dané době vládnoucí zvyklosti vedou spíše k obezřetnosti a snaží se leccos zamlčovat, romantické životní postoje naopak chtějí konvence přesahovat a každou průměrnost raději provokují. Pohorský, M.: *Intimní Karel Hynek Mácha*. Str. 10n.

a maskují, zase vyplývá jejich zvláštní přitažlivost i pro ostatní (ty druhé lákají především proto, že se chtějí dovědět i o tom, o čem se obvykle nehovoří a co překračuje běžné zábrany, ať už jakkoliv motivované, vždyť některé tajné zápisky dokázaly vyjadřovat i nejvíce tabuizované vrstvy intimních zkušeností a citů).

Česká literatura 19. století byla jednoznačně desexualizovaná, přesto se i v této době vyskytly ojedinělé výjimky děl označovaných jako erotická literatura. Vedle již uvedeného K. H. Máchy¹⁷⁴ lze zmínit dílo *Kryptadia* (1932) K. J. Obrátily (1866 - 1945), ve kterém se také vyskytují erotické nebo sexuální prvky. K průkopníkům erotické literatury 19. století bývá řazený i Jiří Karásek ze Lvovic (1871 - 1951) se svou sbírkou *Sodoma* (1895)¹⁷⁵ nebo Jaroslav Vrchlický (1853 - 1912), jeho stěžejní básně s touto tematikou však vyšly až ve 20. století; byly to *Rytíř Smil* (1925)¹⁷⁶, *Svatební košile* (1927) a *Hovno* (1930).¹⁷⁷

Pokud tedy chceme nahlédnout sexualitu v 19. století, je třeba obrátit se k „soukromým“ zápisům, kterým autoři v době jejich tvorby snad ani nepřikládali větší význam a nepočítali s nimi jako s možnými literárními díly, avšak také se staly vděčným předmětem pozornosti. Pokud se typy těchto rukopisů stanou součástí spisů, vyvolají čtenářské překvapení nebo pobouření, případně podiv či nesouhlas. Někdy je ale čtenářsky oceňujeme více, než záměrně koncipované básně a prózy, na nichž se zřetelněji otiskují dobově podmíněné znaky „umění“ a oslabuje se v nich autorská „autentičnost“.

¹⁷⁴ Kromě uvedených syrových deníkových zápisů je možné najít sexuální motiv také v Máchově próze *Marinka* (1834): „*Však běda, že žádný cit tak čistý není, aby nebyl smíšený s citem sobě odporným.*“ K. H. Mácha: *Marinka*. Str. 67.

¹⁷⁵ Cenzurou však byla v roce 1895 zakázána pro okázalou oslavu sexuální hry a směla vyjít až o deset let později. Sbirka sama však nemá nic společného s erotickou lyrikou, jež opěvuje požitky, ale podle slov samotného autora má vyjadřovat „smutek pohlaví, jeho marnost a tragiku“ jako dekadentně symbolistní poezie, tedy kdy se veškeré milostné koketérie odehrávají v rovině symbolů, šifer a náznaků, jak je patrné například z veršů básně *Hymna Priapovi; Zažehni plamen konfusní vášně/ Osvěž a oživ prohnílé šťávy/ V údech mdlých mužův, uvadlých žen/ V žíly jim nalej bouřlivé krve/ Na ňadra nahá naházej růží/ Do klínů prázdných nasýpej plodů! Priape, evoe! Evoe, Velký!* Karásek ze Lvovic, J.: *Sodoma*. Str. 5nn.

¹⁷⁶ *Rytíř obrací k ní zraky:/ Kunda? To je zvíře nějaký?/ Ale ne, tot' dvorana/ Mezi mýma nohama.* Vrchlický, J.: *Rytíř Smil*. In Utte, K.; Astonová, N.: *Kniha o kundě*. Str. 195n.

¹⁷⁷ Kopáč, R.; Schwarz, J.: *Zůstaňtež tudíž tajemstvím*. Str. 11n.

Nevěra

Mohla vůbec mít v 19. století, tedy v době manželské pruderie a všeobecného tabu sexuálního života, nějaký prostor také nevěra? Nevěra jako porušení devátého přikázání bývala nesmlouvavě odsuzovaná, neboť „rušila ustanovení Boží, které nařizuje, aby muž a žena, nikoliv dvě, ale jedno byli, podvrací manželskou lásku, domácí prospěch a dobré vychování dítě.“¹⁷⁸ Bylo poukazováno na její neomluvitelnost:

*„Duch Páně oznamuje těmto hříšníkům nejen ztrátu duše, nýbrž i tresty, které ještě za živobytí přijdou, cizoložník ztratí duši svou, hanba jeho nebude shlazena. Tak se i cizoložníci stane: budiž jako lejno na cestě pošlapána, neboť se protivila zákonu Páně a prohřešila proti muži svému, jemuž cizí dítě podložila.“*¹⁷⁹

Cizoložství jako milostný život vedený mimo oficiálně uzavřený sňatek bylo trestané jak soudně, tak i svémocí manžela, který měl právo beztrestně zabít nevěrnou manželku i jejího milence, pokud je přistihl „po horkém oučinku.“¹⁸⁰

I přes všechny tyto tvrdé postihy nevěra existovala jako odpověď na manželství uzavřená bez lásky a stala se tak poutem svobodně zvoleným, bez ohledu na zájmy rodiny, respektive svazkem, jehož cílem bylo všechno možné, jen ne další pokračování lidského rodu, a to již od středověku. Samozřejmě je nutné brát v potaz nemožnost napravení nezdařeného či nešťastného manželství, které v souladu s principem o nerozlučitelnosti manželství, jež bylo dogmatem katolické církve a jež zabraňovalo rozchodu manželů v citově či jakkoliv jinak rozvrácené rodině, tudíž lidem nezbývalo než odškodňovat se za manželské peklo cizoložstvím, nebo v nejhorším případě opuštěním společné domácnosti (čímž ale manželství nezanikalo)¹⁸¹, což ale samotné cizoložství pochopitelně nemůže nikdy dostatečně omluvit.

Proti stabilitě manželství a manželské věrnosti samozřejmě působil také již zmíněný fakt, že žena byla na manželovi závislá nejen ekonomicky, ale i v právní

¹⁷⁸ Lenderová, M.: *Zpovědní zrcadla jako pramen k sexualitě druhé poloviny 19. století*. Str. 94 – 104. In *Sex a tabu v české kultuře 19. století*. Str. 101.

¹⁷⁹ Tamtéž. Str. 102.

¹⁸⁰ Lenderová, M.: *„Nejdražší srdce mé“ aneb Lásky, sňatek, manželství*. In Lenderová, M.: *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. Str. 101.

¹⁸¹ Klabouch, J.: *Manželství a rodina v minulosti*. Str. 86.

oblasti, její manžel ji zastupoval před úřady a soudy, čímž byl jejich vzájemný partnerský vztah postavený do nerovnoprávné pozice, což bylo právě v takových situacích, jako opuštění manžela či nevěra, ještě choulostivější. Posuzování manželské nevěry tak bylo v případě muže mnohem benevolentnější, než v případě ženy.¹⁸²

Rozvod

Jak bylo možné naložit s nefungujícím manželstvím v 19. století? Když se na Tridentuském koncili v roce 1563 stalo manželství „sedmou svátostí“, bylo tak rozhodnuto o nerozlučitelnosti manželství, nutnosti požehnání knězem a zapsání v matrice. Právo na rozvod manželství nebylo katolickou církví uznávané prakticky ještě po celé 19. století, až do přijetí občanského zákoníku v roce 1919; do té doby byla možnost rozvodu v českých zemích jen velmi omezená a pro katolíky nepřipadala vůbec v úvahu.¹⁸³ V habsburské monarchii byl rozvod povolený teprve po roce 1868, kdy došlo k novelizaci některých zákonných opatření o sňatku a rodině občanského zákoníku z roku 1811, tento rozvod byl dvoustupňový a nový sňatek směly uzavřít jen osoby rozloučené; nikoli však katolíci, kterých ovšem byla v českých zemích většina. I před uzákoněním rozvodu se ovšem stávalo, že jeden z manželů druhého opustil. Ve většině případů se jednalo o muže, který odešel od

¹⁸² Žena musela svého muže následovat, nemohla bez jeho svolení nabývat majetek, provozovat živnost, být zaměstnaná nebo vystupovat u soudu. Muž své otcovství mohl uznat jen dobrovolně, vůči nemanželským dětem neměl žádné závazky. Vzácností nebyvala tvrdost a hrubost manžela, proto je logické, že ženy postupem času, od konce 19. století a dále na počátku 20. století, stále více vyvíjely úsilí dosažení zákonné úpravy, která by umožnila rozlukou manželství nebo aspoň rozvod; rozluka a rozvod manželství úzce souvisely s náboženskými zásadami. Bylo rozhodující, zda manželství spadalo pod státní jurisdikci či pod církevní správu, například katolická manželství byla nerozlučitelná v duchu hesla „co bůh spojil, člověk nerozlučuj“. Tyto záležitosti se rovněž uvolňovaly v souvislosti s potřebami ekonomického rozvoje a volných pracovních sil po nástupu průmyslové revoluce. Burešová, J.: *Společenské postavení ženy na konci 19. století a na začátku 20. století a souvislosti jeho proměn*. In Macháčová J.; Matějček, J.: *Sociálně a národnostně smíšená rodina v industriální a postindustriální společnosti v českých zemích a ve střední Evropě od druhé poloviny 19. století do současnosti*. Str. 260n.

¹⁸³ Horská, P.: *Naše prababičky feministky*. Str. 31nn.

své rodiny do světa a nestaral se o její výživu, než že by se odhodlala svého manžela opustit žena.¹⁸⁴

V české literatuře pojednává o rozvodu manželství například drama Gabriely Preissové *Gazdina roba* (1889). Hlavní hrdinkou je zde venkovská švadlena Evička, v mnoha směrech podobná *Maryše* (1894) bratří Mrštíkových:

Mánek: *Ty pláčeš, Eva? - Já jsem tě ještě jakživ plakat neviděl!*

Eva: *Samko je dobrý člověk; ale já mu nemožu přivyknúť, protiví sa mi kam dál víc. Večer, než odjel, ke všemu mne ještě sužoval; vyčinil mi za to, že jsem za tebu za svobody běhala. Na to mu povídám: Nedožíraj mňa, budu-li chtět, půjdu za ním v tu chvílu.*

Mánek: *(vzrušeně, chvějně) Ty bys ještě včil za mne šla?*

Eva: *Ba, kdybys byl naší luteránské víry, snad bych to udělala, že bych sa dala rozvést a za tebe šla, tak jako notáriuska, co sa podruhé vydala za toho hrozenkovského doktora. Samko by byl věru s nějakú ženú také šťastnější. Óch, Bože můj!*

Mánek: *(horečně) Evuša, nenechajme sa oba sužovat. Když nedalas srdci zvuľu za svobody, daj mu ju včil. Och, já vím, že mne jen jediného líbíš jako já tebe.*

Eva: *Včil už je pozdě, Mánek.*

Mánek: *Není. - V naší víře se to nedá provést, abych já sa dal jen rozsobážit, ale já bych mohl přestúpit na vašu víru a tak by sa to dalo spravít. Vykládali jednu v hospodě, že to urobil jeden malíř z Vídná a šla za něho "tak" dcera velkého jenerála! Zatím pojď za mne tak - co je nám do lidí!?*

Eva: *Za tebe - tak. Ale, Máнку - ty bys musel potom si mne vzít za ženu, za pravú ženu. Já bych robú nikdy nesměla ostat!!*

Mánek: *Vezmu, vezmu, Eva!*

Eva: *A kam bys mne zatím uvedl?*

¹⁸⁴ Muž totiž zastupoval ženu před úřady, spravoval rodinné jmění a žena mu podle zákona byla povinná poslušností. Pokud by tedy manželka odešla od svého muže a neměla vlastní zaměstnání, ocitla by se tak ve světě bez prostředků. I tento fakt byl jedním z důvodů, proč svatba v životě ženy představovala tak významné místo v životní strategii ženy, jak jsem uváděla v předchozí kapitole. Horská, P.: *Naše prababičky feministky*. Str. 56.

Mánek: Já jsem sa letos uvázal na gazdovskú smlúvu do Rakús, že tam dovedu na polní prácu do panského dvora dvě stě lidí a budu je tam pořádat nyní od Svaté Trojice až po poklidu řepných polí. Pobudem tam na pět měsíců a vynese mi to nanejmeně osm sto rýnských. Moja žena musí zůstat doma obzírati to naše hospodárství. Chtěl jsem si s sebou za gazdinu sebrat vdovu Kostelničku - ale proč bych tam nemohl raději tebe vydávat za gazdinu a za svou ženu. Pro těch pět měsíců už by z nás byli dva šťastní lidé a já bych to zatím s nějakým advokátem podnikl, abychom sa za sebe dostali.

Eva: A co ty tvoje děti, žena, rodina?

Mánek: Však aj ty bys donesla skorem stejnú obět'. A Maryša - víš - že mne k ní donutili; ona to také věděla, že jen tebe lúbím, proč si mě brala? O děti bych se staral; však nejsou z kameňa, abych sa od chud'at odvrátil. Ti notáriusovi také měli děti a dobře sa aj s nimi porovnali; žijú ve vážnosti.¹⁸⁵

Eva poté svého muže Samka skutečně opouští a společně s Mánkem do Rakous odchází. Dokud ale Mánek není rozvedený, musí žít Eva pouze jako jeho družka, což je pro ni velmi komplikovaná pozice. Postupem doby se stává stále neúnosnější snášet všechny společenské důsledky, které vyplývají ze života s milovaným, byť s ženatým Mánkem, kterému navíc jeho blízký advokát nakonec rozvod i přestoupení k evangelické víře rozmluví. Nešťastná Eva, která stejně jako Maryša představuje typ vášnivé ženy, která bojuje o své právo na štěstí bez ohledu na společenské předsudky a teprve když vidí, že její snaha nemá žádnou naději na úspěch, spáchá sebevraždu skokem do studené řeky.¹⁸⁶

¹⁸⁵ Preissová, G.: *Gazdina roba*. Str. 38.

¹⁸⁶ Sebevražda jako literární motiv je v české literatuře hojně využíván například v kramářských písních. Zde je zobrazovaná nejčastěji u mladých lidí, kterým rodiče nedali souhlas ke sňatku (který byl bez požehnání rodičů nemyslitelný). Pokud rodiče nesvolili a chudého nápadníka své dcery nemilosrdně vyhnali, zoufalí milenci se v některých případech rozhodli ke společné sebevraždě (byť si byli vědomi toho, jak těžkého hříchu se tím dopouštějí). Motivem zde tedy byla nešťastná a nenaplněná láska. Ryšavá E.: *Odras života městských žen v kramářských písních*. In *Documenta Pragensia XIII. – Žena v dějinách Prahy*. Str. 187.

Motiv sebevraždy využil ve své povídce *Na statku a v chaloupce* (1871) také V. Hálek (1835 - 1874). Sobecká selka se snažila poštvat proti sobě svého muže a jeho nevlastní dceru, nakonec se však její intriky obrátily proti ní samotné a selka spáchá sebevraždu skokem ze stráně nad řekou.

Na postavě Mánka naopak čtenář vidí, že láska je silnější než konvence pouze do té míry, pokud nám nezačne přespříliš komplikovat osobní život, osobní prestiž a pracovní ohodnocení. Na celý spor má nezpochybnitelný výrazný vliv (stejně jako v *Maryše*) opovržení pokryteckého okolí hlavních hrdinů. Situaci výstižně charakterizuje M. Doležal, který potvrzuje, že „... vše, co se vymklo kontrole „morálního úřadu“, všichni ti sebevrahové, svobodné matky, nezřízení synové a dcery byly obcí posmíváni a pomlouváni, aniž by se kdo pokoušel rozlišovat a zkoumat důvody jejich činů. Jistě byli i vyštípáni ze společenství a po smrti zahrabáni za hřbitovní zdí jako někdo méněcenný, zpupný a rouhavý. Divá Bára, bláznivá Viktorka i Maryša jsou volnou řadou takovýchto individualit, které okovy katolické morálky všech těch bodrých sousedů a sousedek, tatíčků a matiček, pantátů a důstojných farářů českomoravské obce svírají do škrťící smyčky.“¹⁸⁷ V obou případech proti sobě stojí motivy předsudků, majetku, sňatku jako výhodné koupě, a lásky, přičemž oba tyto konflikty vrcholí značně vyhoceným, ne-li přímo zoufalým rozbitím začarovaného kruhu.

Jak silným vlivem veřejné mínění disponovalo, ukazují také obavy staré vdovy Jírovcové, která brání lásce svého ženatého syna Antoše k chudé služebné Sylvě ve *Vesnickém románu* (1867) Karolíny Světlé:

*„Bez studu mi zvěstuješ, že jsi lehkomyšlníkem i že se staneš bludařem a odpadlíkem, hříšníkem to největším? Jak to přečkám, ó ty dobrý bože na nebi! Klidně-li pak budeš hledět na pohanění svoje i moje? Svatá Panno, neposlouchej ho, kterak se rouhá! On neví, co mluví v závratí zamilované, pozbyl rozumu i odvahy i ctnosti najednou.“*¹⁸⁸

Přestože Antošovo manželství bylo velmi konfliktní, jeho žena byla žárlivá, zlá a sobecká, jeho matka přesto zaujímá k jejich svazku moralistický postoj a velmi nekompromisně odmítá připustit, aby došlo k rozvodu, neboť jej považuje za mravní pohoršení a porušení jednou stvrzeného svazku manželství. Tento příběh má však podstatně smírnější konec, neboť Sylva s Antošem se nakonec vzdávají své

Sebevražda nevěrné mladé ženy je námětem také například balady *Holoubek* sbírky *Kytice z pověstí národních* (1853) K. J. Erbena (1811 - 1870). Také v tomto případě spáchá dívka sebevraždu skokem do řeky, neboť již nedokázala déle unést výčitky svědomí z podílu na vraždě svého manžela.

¹⁸⁷ Doležal, M.: *Na hromech líháme, na hromech vstáváme*, in Divadelní program Národního divadla, Alois a Vilém Mrštíkovi: *Maryša*. Str. 7.

¹⁸⁸ Světlá, K.: *Vesnický román*. Str. 235nn.

lásky a rozcházejí se. Právo jedince na vlastní štěstí a svobodné rozhodnutí v trojúhelníkovém milostném vztahu je nakonec potlačeno mravními a společenskými předsudky jejich okolí, nejvíce Antošovy matky (sama je osamělou vdovou, neboť po smrti svého manžela se již sama nikdy nevdala, ani s žádným dalším mužem nikdy nežila), která jejich lásce nepřeje, neboť je velmi zásadová, což nejlépe vystihuje její myšlenka, že „lepší špatné manželství, než rozumný rozvod“ a také její patetický monolog, který dokazuje, že by svého syna viděla raději „mrtvého než rozvedeného“:

„Antoši, rouhala jsem se vyhrožujíc ti, že budu hledat smrt, nepoddáš-li se mi – neučiním toho – dosti velké břímě spočívá již na bedrách tvých, také si nebudu nikdy připomínati slov tvých neuctivých, vášní teď ti vylákaných; jen jedno mi učíš k vůli, vzpomeň si jen na okamžik na hrob otcův. Dáš ho zneuctít každou cizí nohou, poskytněš okolojdoucím právo, ba kopnuvše do něho potupně zvolali: Hle, z toho, jenž práchniví, posel proklatý onen odpadlík, jenž dal pohoršení nám i dětem našim. – Rozmetejmež popel jeho do všech úhlů světa, jen kdo sám hříšníkem, zplodí hříšníka tak velkého...“¹⁸⁹

Po této matčině řeči se Antoš jejímu příkazu přece jen podřizuje:

„Vzpomínka na zesnulého otce, kterou byla již před lety zažehnala bouří v jeho krvi, nepozbyla časem své moci, byla muži dosud tak posvátná a dojemná jako někdy dospívajícímu mladíku. I chtěl se moci její vzpouzeti, ale nadarmo – dorážela naň takovou prudkostí, takovým úsilím, že jiného v chvíli té neviděl než potupně rozmetaný otcův hrob, nad nímž se vznášel milovaný, uražený stín.“¹⁹⁰

Antoš je v románu postavou silně zidealizovanou, nadanou vrozenou šlechtností a moudrostí, aby více vynikla křivda a nesmyslnost konvencí, která mu brání v osobním vztahu se Sylvou. Postava jeho matky je proti Antošovi vykreslena silně kontrastním způsobem a zaujímá moralistický postoj k jeho záměru rozvést se a znovu oženit s hlavní hrdinkou Sylvou.

Inspirací hrdinů *Vesnického románu* byla Světlé nejen reálně existující Barbora Čiháková z Proseče, podle které psala postavu statečné Sylvy, jež nachází smysl života v obětavé práci pro druhé, ale také její vlastní nemanželský platonický poměr s Janem Nerudou, který skončil rozchodem za podobných podmínek jako

¹⁸⁹ Světlá, K.: *Vesnický román*. Str. 243.

¹⁹⁰ Tamtéž. Str. 243.

v románu; vdaná spisovatelka obětovala svoji lásku ve prospěch udržení manželského svazku. Tento motiv sebeobětování je patrný v próze K. Světlé zejména ve spojitosti lásky a sexuality, tedy něčeho, co stojí za to obětovat, aby se člověk utvrdil v platnosti nadosobních hodnot a skrze ně i ve své vlastní ceně, jak Světlá ukazuje například také na postavě Evičky z románu *Kříž u potoka* (1868)¹⁹¹ nebo na titulní hrdince románu *Frantina* (1870).¹⁹²

I Maryšu, pro kterou byla rovněž předlohou reálně existující Marie Horáková z Těšan, která se za mlynáře Turka (v podání Mrštíkových Vávru) sice pod nátlakem rodičů provdá, ale na rozdíl od své literární adaptace nakonec svému muži přivykne a zestárnou spolu, svazují výhrůžky jejího otce, náboženské tradice i předsudky vesnického ghetta:

Lízal: S Franckem pré se slízáš, s Franckem pré chceš utýct.

Maryša: To je lež! A kdyby, - na to su tu já a Vávra. Vám do toho nic není!

Lízal: A?! Podívejme se! Tátovi do toho nic není! A na keho potom budó prstem ukazovat? Čí seš děcko? Kdo tě vychoval?

*Maryša: Nebojte se. Taková haňbu vám neudělám, na to su já lepší, než vy myslíte. Dyž vás nic jinýho netrápí, můžete jít spánembohem.*¹⁹³

Maryša svého manžela i přes Franckovo naléhání skutečně neopustí a do Brna s ním neodejde. Když se pak ve vzájemné potyčce Vávra pokusí Francka zastřelit, odhodlává se Maryša k zoufalému činu – otrávit Vávru jedem.¹⁹⁴

Přesvědčivě silnou úlohu veřejného mínění vetkla K. Světlá nejen svým románům a povídkám, ale zmiňuje se o ní také ve svých *Upomínkách*, kde jej doslova nazývá „...soudcem tak mocným, že se každý pokorně o blahosklonnost jeho ucházel. Každý chtěl míti pěknou pověst, býti oblíbeným a váženým. Ovšem že

¹⁹¹ Evička se obětuje a neopustí svého zhýralého manžela Štěpána kvůli lásce ctnostného Ambrože, a tímto svým činem tak vykoupí kletbu rodu Potockých. Světlá, K.: *Kříž u potoka*.

¹⁹² Frantina zase obětuje svou upřímnou lásku k panu Apolínovi, když se dozví, že je nebezpečný loupežník; v den jejich svatby ho zavraždí. Světlá, K.: *Frantina*.

¹⁹³ Mrštík, A.; Mrštík, V.: *Maryša*. Str. 108.

¹⁹⁴ Bratři Mrštíkové původně pracovali s rozdílnými verzemi dramatu. Podle jedné z verzí měl být Vávra zastřelený nešťastnou náhodou z pušky, jiná zase končila Maryšinou sebevraždou skokem ze svahu do strže. Vyústění bylo tragické ve všech podobách dílčích verzí.

za povinnou tou vldností, zdvořilostí a ochotou vězelo také mnoho pochlebenství, pokrytectví a obojetnosti, jak to ani jinak býti nemohlo.“¹⁹⁵

Podobnou zkušenost ohledně silné sebekontroly způsobené vlivem veřejného mínění ve společnosti 19. století dokládají také J. Machačová a J. Matějček.¹⁹⁶

Přesto se jak Eva v *Gazdině robě*, tak Maryša alespoň jednou dovolávají štěstího konce rozvedených manželství:

Strouhalka: *A potom, aji abyste se za sebe dostali: tatík ti nic nedá, to si ani nemysli – on nic, ty nic – jaké pak by to byl život?*

Maryša: *Přece život. Štibořské mlynář na Větráku – nic nemá, jenom ten Větrák, vzal si chudó, z domu je vyhnali – bídu majó a só přece spolu živi jako dva anděli. A u nás? Byla jsem ještě děcko a na hromech se líhalo, na hromech vstávalo. Taky se tak vzali, jak vy mě strkáte Vávrovi.*

Strouhalka: *To bylo zas jináč. Ostatně, co se o tom budeme přít. Na to všechno ti, má milá, rozum nestačí.*¹⁹⁷

Uvědomíme-li si, že mnohá manželství nebyla v 19. století uzavírána z lásky a z touhy, ale víceméně z donucení a nátlaku, navíc společenská situace možnost rozvodu takřka vylučovala, snadněji pochopíme, proč byla nešťastná láska, tak často zobrazovaná v literatuře 19. století, jedním z nejčastějších motivací sebevražedného jednání. Život si brali milenci, kterým nebylo umožněno žít spolu, svedené a opuštěné dívky, pociťující zradu svého milence nebo svedené dívky s dítětem. V „temném vod klíně“ končí Jarmila v Máchově *Máji*.

¹⁹⁵ Světlá, Karolína: *Upomínky*. Str. 42.

¹⁹⁶ Veřejným míněním byla odsuzována opilost, lenost, špatná výchova dětí, zejména u dívek; naopak vysoce hodnocena byla píle a pracovitost. Z vyprávění vyplývá stálá sebekontrola mnoha vesničanů, motivována snahou zachovávat společenské normy („co tomu řeknou lidé“). Machačová, J.; Matějček, J.: *Ke způsobu života potencialních migrantů za prací v době kapitalistické industrializace: Helena Salichová, Ze starých časů. Pokus o historickou sociologickou reprezentaci*. In Machačová, J.; Matějček, J.: *Studie k sociálním dějinám 19. století 2*. Str. 249

¹⁹⁷ Mrštík, A.; Mrštík, V.: *Maryša*. Str. 95.

Vdovství

Jakým způsobem se lidé v 19. století vyrovnávali s krutými ranami osudu, které představovalo vdovství? Obvykle přicházel vdovský stav neočekávaně. Místo fungující rodiny se vdovci či vdovy náhle ocitali v situaci, která byla pro ně neudržitelná. Faktem je, že si nemohli dovolit truchlit pro zemřelého manžela nebo manželku delší čas. Jejich úkolem naopak bylo co nejdříve si najít vhodného partnera, který by zajistil chod rodinného hospodářství a nahradil tak zesnulého manžela či manželku, jako byl případ právě ovdovělého mlynáře Vávry.¹⁹⁸

Pokud byl výběr vhodného partnera u mladých svobodných lidí podmíněný rodinnou strategií, která sledovala především věno či majetek, pak u ovdovělých osob šlo především o praktické ukazatele. Pro vdovce už nebylo nejdůležitější věno nebo postavení nevěsty, ale především její zdatnost jakožto hospodyně a náhradní matky osiřelých dětí.¹⁹⁹ Na druhou stranu postarší vdovci už nebyli tak lákavými partnery jako svobodní dědicové usedlostí:

Maryša: Vdovca? (Dá se do bujného smíchu) Vdovca? Se třema dětima?

(Zase se divoce směje) – No to ja! –

*Lízal: No co – vdovec nevovec, ale je dobré, statečné muž *

Maryša: Snad to nemyslíte doopravdy?

Lízal: Co bych nemyslel? Šak je to hodné muž. Mně se líbí. Nepije, nekarbaní – chlapík jako dub – každá žena se s ním může dobře mět.

*Maryša: Jenomže je žádná nechce. Že se nestydí. – Děti má tři a ještě pomýšlí na svobodnou děvčicu!*²⁰⁰

¹⁹⁸ Podobně dokládá ve svých Pamětech Václav Holec, jež pro svou manželku sice upřímně truchlí, ale zároveň si velmi dobře uvědomuje, že musí svým dětem co nejdříve zajistit „spořádané poměry“.

¹⁹⁹ Jak potvrzuje například P. Vošahlíková, poměrně vysoká úmrtnost žen byla výsledkem způsobu života a pracovního přepětí zaměstnaných žen, jako byly dělnice, nádenice, nebo živnostnice, které z domova odcházely za prací na celý den. Na mnohé domácí práce, které přesahovaly nezbytnou údržbu, nezbýval zaměstnaným ženám čas. Uvařit, uklidit, nakoupit, vyprat, ušít pro rodinu – to vše musily stačit za večer a noc. Riziko, že matka zemře předčasně a nevychová své malé děti, bylo velké. Běžným jevem v 80. letech i později byl proto vdovec, který hledal ženu ke svým dětem a domácnosti. Vošahlíková, P.: *Jak se žilo za časů Františka Josefa*. Str. 113.

²⁰⁰ Mrštík, A.; Mrštík, V.: *Maryša*. Str. 90.

Proto si vdovce obvykle za manžely vybraly většinou dívky, které měly z ekonomických nebo společenských důvodů horší podmínky k uzavření manželství (např. partnerky sirotky, dívky nemanželského původu). Na rozdíl od vdovců, kteří měli šanci na vstup do nového manželství poměrně vysokou, zůstávaly vdovy častěji až do konce života samy.²⁰¹ Navíc vdovci, kteří již delší dobu hospodařili, nebyli závislí na svých rodičích, jejich sourozenci již byli vyplaceni, a tak si mohli zvolit partnera nezávisle na přání svých rodičů nebo příbuzných.

Z předchozí kapitoly vyplývá, že dominantními rodiči vnucené rozhodnutí o výběru partnera v mnoha případech negativně ovlivňuje fungování rodiny i v průběhu dospělosti jedince, přičemž mívá za následek pocity převážné nespokojenosti, trvalého nedostatku pocitu bezpečí, lásky a sounáležitosti s partnerem, a které dokonce může v mnoha případech vyústit i v rodinnou tragédii (například v dramatu bratří Mrštíků *Maryša*). Zejména u čerstvě založených rodin si rodiče osvojovali i nadále právo zasahovat dětem do jejich svazku, případně ovlivňovali jejich rozhodnutí, jak dokládá například *Vesnický román* K. Světlé.

Dalším závěrem vyplývajícím z kapitoly o životě v manželství je fakt, že takřka vždy (nebo přinejmenším velmi často) přebírá nová rodina model fungování rodiny původní. Manžel přebírá dominantní úlohu otce, žena trpně snáší osud podřízené role manželky a vykonává všechny povinnosti spjaté s chodem domácnosti a rodiny tak, jak je vykonávala její matka. Podobně také přistupuje k rodičovské roli a k otázkám sexu. Tento fakt svědčí o obecně silné zakořeněnosti mužské role jako role dominantní, která je utvrzovaná jak společenským názorem na tento model rodiny (a tím i na obhajování „správnosti“ tohoto modelu z hlediska morálky), tak tlakem náboženských představ a v neposlední řadě i zastrašováním a nedostatečnou osvětou.

Dominance dospělých jedinců – především mužů - se v průběhu tohoto životního období upevňuje, a jak dokládá následující kapitola, nezřídka se obrací i proti vlastním rodičům. Na sklonku života se kdysi dominantní rodiče dostávají do podřízené role „starých a nepotřebných“.

²⁰¹ Mrázková, J.: „Přislibuju sobě věrnost, lásku a upřímnost až do smrti zachovati.“ *Vliv rodiny a „přítel“ na volbu životního partnera – panství Třeboň na konci 18. a počátkem 19. století*. Str. 83. In *Historická demografie* 29. Str. 53-107.

7 Stáří

„Slyšel jsem jednou dva výměnkáře takto si stýskati: „Kdybychom byli v mládí věděli, co nyní víme, všelicos bychom jinak v životě dělali; ale říkáme-li to mladým, vysmějí se nám.“²⁰²

Jak lze chápat starého člověka v 19. století, co bylo v té době pro stáří charakteristické a jak na něj bylo ostatními členy rodiny pohlíženo? Jak jsme viděli v předchozí kapitole, jedním z nejdůležitějších životních mezníků v životě každého mladého člověka byl stejně jako dnes sňatek. Sňatkem se měnil rodinný stav obou partnerů, který velice výrazně zasahoval do struktury jejich původních rodin právě tím, že se oba mladí lidé obvykle oddělili od domácnosti svých rodičů a zakládali domácnosti vlastní, případně muži přebírali rodinné hospodářství a starší generace pak zpravidla odcházela na výměnek.²⁰³

S jakými nástrahami se odchod hospodáře na výměnek potýkal? Na prahu stáří musel každý hospodář řešit otázku, zda pro něj bude výhodnější podržet si ekonomickou samostatnost a postavení osoby stojící v čele domácnosti až do smrti, nebo předat svůj post zástupci nastupující generace, tedy svému synovi či zeti, a to za předpokladu, že pro něj bude zřízený výměnek. Tato volba závisela převážně na rodinném stavu jedince (zejména pokud se jednalo o svobodného nebo ovdovělého hospodáře bez potomků, tento si musel své hospodářství podržet až potud, pokud byl schopný jej spravovat), ale samozřejmě také na fyzických schopnostech hospodáře a jeho odhodlání dál pracovat. Doba, kdy docházelo k předávání usedlosti, byla velmi variabilní, pokud se však jednalo o postoupení usedlosti ještě za života hospodáře (samozřejmě včetně přenechání postavení osoby stojící v čele domácnosti ve prospěch mladšího hospodáře), toto pak již přímo souviselo s odchodem starého hospodáře na výměnek.²⁰⁴

Co si pod výměnkem představit a jak fungoval v realitě? Ve chvíli, kdy starý hospodář odcházel na výměnek a usedlost předal nastupujícímu mladému hospodáři, tak docházelo nejen ke změně sociálního postavení obou mužů a přesunu

²⁰² Balík, K.: *Dědův odkaz*. Str. 253.

²⁰³ Holubová, M.: *Geografická a sociální mobilita snoubenců farnosti Bobrovice od konce 18. století do druhé poloviny 19. století*. Str. 112. In *Historická demografie* 28/2004. Str. 111 – 155.

²⁰⁴ Grulich, J.; Zeitlhofer, H.: *Migrace jihočeského obyvatelstva v období před třicetiletou válkou a po jejím ukončení*. Str. 62. In *Historická demografie* 23. Str. 79 – 105.

rodinného majetku, ale především k jakémusi symbolickému posunu jednotlivého postavení příslušníků dané rodiny. Předpokládá se, že odstupující hospodář, který právě předal usedlost mladšímu hospodáři (obvykle synovi nebo zeti) se náhle ocitá na určitém okraji společnosti, neboť odstoupením svého majetku nabyt poměrně neprestížní sociální postavení „výměnkáře“, který býval obvykle považovaný spíše za jakousi „ekonomickou zátěž usedlosti“²⁰⁵, přičemž nebylo výjimkou, jak uvidíme dále, že se nejednou mohla stát následně stejnou přítěží také osoba, která na výměnku žila, což se pak také velice zřetelně projevilo či spíše podepsalo na vzájemných vztazích dané rodiny; v tomto případě konkrétní rodiny zemědělské vrstvy společnosti (pokud se jednalo o chalupníky, tito obvykle žili se svými rodiči v jednom stavení, často dokonce v jedné místnosti).

Odstupující hospodář si vymíňoval až do smrti byt pro sebe a pro manželku, a to buď ve stavení s novým hospodářem, nebo v chalupě stojící na gruntu, dále teplo (tj. dostatek palivového dříví), světlo a naturálie pro svou obživu (obvykle se jednalo o máslo, sýry, žito, pšenici a ovoce). K výměnku patřila také možnost chovat dobytek (nejčastěji se jednalo o jednu krávu, případně krávu a tele, nebo kozu, a to ve chlěvě spolu s hospodářovým dobyt看kem) a k tomu kus louky nebo seno, u selských gruntů také část pole oseté převážně ovsem, žitem, pšenicí, lnem nebo lněným semínkem.²⁰⁶ Pokud jeden z výměnkářů-rodičů zemřel, výměnek se redukoval na polovinu. Pokud se výměnkářka-vdova znovu provdala, ztrácela tím automaticky nárok na výměnek a ten se navracel zpátky hospodáři.

Jak se tedy na vzájemné vztahy synů-hospodářů a otců-výměnkářů dívali autoři 19. století?²⁰⁷ Vedle románů a povídek Karolíny Světlé (1830 – 1899;

²⁰⁵ Štefanová, D.: *K aspektům role příbuzenských vztahů a majetkových transakcí. Situace na frýdlantském panství v letech 1558 – 1750*. Str. 116. In *Historická demografie 22*. Str. 107 – 144.

²⁰⁶ Pazderová, A.: *Venkovští poddaní rychnovského panství v 17. století ve světle gruntovní knihy*. Str. 63. In *Historická demografie 22*.

²⁰⁷ V české próze se, pokud se nezaměřovala na náměty historické, projevoval od dob obrozenských převažující zájem o tematiku vesnickou, o život vesnického lidu. Dokladem toho je například dílo Boženy Němcové, později Vítězslava Háška, Karolíny Světlé aj. Tento zájem o český venkov vyplýval ze skutečnosti, že prostý venkovský lid zůstal v dobách pobělohorských jediným nositelem češství, odolal germanizaci, které naopak podlehla města, a zachoval si nejen vědomí kontinuity národního vývoje, ale do značné míry i vědomí nekatolické minulosti. Hrabák, J. a kol.: *Průvodce po dějinách české literatury*. Str. 313n. Venkov také představoval pro obyvatele průmyslových měst obraz mizející idylly, proti dravému životu měst byl venkov konzervativním ostrovem stability.

například román *Frantina*), Boženy Němcové (1820 - 1862), Terézy Novákové (1853 – 1912; povídkový soubor *Úlomky žuly*), Zikmunda Wintera (1846 – 1912; povídka *Panečnice*) nebo Vítězslava Háška (1835 – 1874; mj. povídkový soubor *Na statku a v chaloupce*), kteří se problematikou vztahu mladých a starých lidí zabývali ve svých dílech spíše jen jaksi okrajově, vycházím převážně z díla Karla Václava Raisa (1859 - 1926), pro kterého se staří stalo ústředním motivem nejen povídkového souboru *Výminkáři*²⁰⁸, ale také prózy *Pantáta Bezoušek*.²⁰⁹

Když v 90. letech 19. století kladla Teréza Nováková otázku, zda zůstává vesnice oázou lepších lidských vlastností a vztahů, anebo prochází rozvratem, Karel Václav Rais jí prostřednictvím svého díla odpovídal spíše přitakáním krizi (přičemž se ale idealizujícího pohledu na druhou stranu tak docela nezříkal, jak je patrné například z prózy *Pantáta Bezoušek*).²¹⁰ Povídkový cyklus *Výminkáři* zahrnuje celkem 5 povídek; těmi jsou *Matka a děti*, *V boudě*, *Konec života*, *Do Prahy na pouť* a *Po letech doma*. Kladnými hrdiny těchto povídek jsou právě staří lidé výměnkáři, jejichž děti (dědicové chalup a polí) se chovají jako bezcitní chamtivci, čímž jejich rodiče pochopitelně velmi strádají, a to jak materiálně, tak citově, přesto se ze všech sil snaží pomáhat jim i svým vnukům, jak nejlépe dovedou.

Jak člověk jako výměnkář ztrácí vážnost a respekt svého okolí, ukazuje Rais v povídce *Matka a děti*, ve které vypráví o stařence Barboře Pařízkové, jež sama neumí psát, a proto všechny její dopisy dětem diktuje místnímu učiteli z jejich vesnice, který se tak společně s krejčím Strnádkem stávají tichými svědky jejího nešťastného výměnkářského života.

„Pařízek šel brzy na vejměnek, a byl ještě rád, že syna oženil tak, aby se hospodářství udrželo. Lidé se ho dříve báli, ale teď na něj nedbal nikdo, ba leckdy se mu směli do očí. Huboval ještě víc, ale jen pro sebe nebo před ženou, vědělť, že

Spisovatelé středních vrstev tak ve venkovské tematice hledali své lepší druhé „já“, jež situovali převážně do postav chalupníků a statkářů, které byly pro jejich čtenáře neokoukané a zajímavé.

²⁰⁸ Rais, K. V.: *Výminkáři*.

²⁰⁹ Rais, K. V.: *Pantáta Bezoušek*.

²¹⁰ Vztah, který zaujímali autoři k tematice venkova 19. století, lze tedy rozdělit do dvou skupin; na takové, kteří český venkov ve svých dílech idealizovali, a pak na ty, kteří vyzdvihovali jeho negativní stránky.

*už není ničím, že na jeho slova nikdo nedá. Nejhuř je na tom stará matka, ta je při všem nevinna a zkouší nejvíc.“*²¹¹

Raisovy povídky nevynikají pouze emocionálně vystavěnými dialogy, které podtrhují jejich účinek, ale také v působivém vykreslení věcného detailu, jako je třeba právě bezútěšnost výměnkářské sedničky v povídce *Konec života*:

*„U Tynysů v chalupě je výminkářská světnička veliká jako kurník; je v tmavém přístavku za síní, zrovna proti chlebové peci a ohniště, blízko komína. Klenba i stěny předsínky jsou plny sazí, proto je tu ještě tmavěji. Jednodílné dveře do výminku mají petlici s provázkem a zvenčí jsou obšity plátnem, pod něž bylo nacpáno cucků, aby se ani krapet zimy do světničky nedostalo. Hned vedle dveří jsou vodorovné dveře do sklepa; nejednou se stalo, že někdo vyšel z výminku do temna a nevida otevřených dveří sklepních, sletěl po vlhkých ublácených schodech na zdusanou půdu a šeredně se pošramotil.“*²¹²

Rozsahově nejobsáhlejší povídka *Konec života* vypráví o výminkáři dědečku Stříhavkovi, který měl tři dcery: Málku, Nanku a Kátli. Všechny tři dcery jsou vdané, Málka a Nanka dokonce velmi dobře, zato nejmladší Kátle se provdala podle Stříhavkových slov „chatrněji“, neboť se na ni tolik ve zlých časech nedostalo, ale zato se vdávala z opravdové lásky. Ve chvíli, kdy dědeček přichází na výměnek k nejstarší dceři Málce, je sice zpočátku lehce nedůvěřivý, ale v zásadě ještě stále relativně optimistický: „*Inu, inu, já ti, brachu, věřím a Málce taky snad můžu věřit, vždyť je to vlastní dcera, ale viděl jsem ledacos a vím, jak to bývá. Vejměnik je vejměnik, ten ať jde stranou a nikomu nepřekáží.*“²¹³ Po nějaké době již s nezvratnou jistotou nahlíží onu změnu, která se v průběhu manželství a nastoupení místa hospodyně v rodině s jeho dcerou udála: „*Když se tak na lůžku převaloval, stará hlava mnoho vzpomínala a přemýšlela. O celém svém životě rozjímával a na nebožku ženu tuze vzpomínal. V duchu vídával, jak na své chalupě hospodařil, jak děti kolem něho dováděly a jak bývalo veselo, když večer všichni kolem něho zasedli a povídali; Málka sedávala vedle něho a nejraději něco nahlas předčítala. Jak se ta holka změnila, jak se jen tomu mračivému životu tak důkladně*

²¹¹ Rais, K. V.: *Výminkáři*. Str. 10.

²¹² Tamtéž. Str. 10.

²¹³ Tamtéž. Str. 31.

přiučila, proč se z ní stal takový kabous? Muž, jenom on ji tomu přiučil, že zapomněla na všechno a sloužila jenom tomu mamonu.“²¹⁴, přičemž ve chvíli, kdy Málka zjistí, že její tatínek, který je již mezitím stále nemocnější a usouzenější, své našetřené peníze šlechetně daroval na věno opovrhované svobodné matce Báře, která se díky nim mohla vdát a zbavit tak své dítě potupného nemanželského údělu, a tudíž ona nepodědí tolik, jak si původně zamýšlela, její vzteklá shánčlivost vyvrcholí dopisem, ve kterém žádá obě své sestry, aby se o dědečka postaraly ony. Starší dcera Nanka, jež je stejně lakomá jako Málka, odmítá, avšak v závěru povídky vstupuje do hry nejmladší laskavá dcera Kátle, která se o starého otce nezištně a s láskou stará až do jeho smrti: „Nenechám vás tu, tatínku, vy musíte se mnou, tady byste zahynul; všechno pohodlí budete mít, ošetřovat vás budeme jako oko v hlavě. Na postel vás uložím, pošleme pro doktora, aby poradil, a budeme pomáhat.“ – „Ale holka, já nic nemám,“ zajíkávě a lítostivě vzlykl výměnkář. „Ale tatínku, proč mi tohle povídáte? Cožpak od vás něco chci? Cožpak nejsem vaše dcera, Petřívý váš zeť a děti vaše vnoučata? Co jste si to o nás tatínku myslel?“²¹⁵, přestože je v očích starších sester posměšně odsouzená: „Ta si jistě myslí, že podědí.“²¹⁶

Tento ústřední motiv konfliktu mezi dobrosrdečnými starosvětskými výměnkáři a jejich bezcitnými sobeckými dětmi prochází všemi Raisovými povídkami. V povídce *Do Prahy na pouť* dokonce tyto rodinné rozepře a konflikty gradují tak tvrdým způsobem, že staré matce Pilařce je výměnek hospodářkou opakovaně urážlivě vyčítaný („*Toť víš, my dřeme a výměnice dělá paní!*“ zapištěla do toho hospodyně. A dveře práskly. Stařence sklesly ruce, a slzy jí zalily oči. „*Bože, bože*“ – šeptaly si rtové. Zas jí ten výminek vyčítali, jako by si ho byla za ta léta nezasloužila, jako by jim již pranic nebyla platna. Vždyť se dřela od rána do noci. A jaký ten výminek byl chudobný!“²¹⁷) a její soused Lasík zase trpí ve své rodině dokonce fyzickou agresí: „*Inu, máte taky zlé časy, ani bych si byl nepomyslel, ale panímámo, slyšíte – ještě vás neuhodili?*“ – „*Jestli mě neuhodili? Prosím vás, Lasíku, snad by mě nebili, vždyť jsem matka, stará žena, a co mi dávají,*

²¹⁴ Rais, K. V.: *Výminkáři*. Str. 45.

²¹⁵ Tamtéž. Str. 81n.

²¹⁶ Tamtéž. Str. 84.

²¹⁷ Tamtéž. Str. 100.

přec jenom dávat musí.“ – „Inu, inu, to je pravda, vždyť mám taky vejměnek, arci jen maličký z baráku; ale víte, panímámo, to se ještě nemáte nejhůř!“ – „Že se nemám nejhůř - snad vás, Lasíku, neperou?“ – „Ba, již mě prali. Víte, panímámo, já mám tuze zlou nevěstu, ta pořád jen popouzí.“²¹⁸

Raisovy povídky přinesly v 90. letech 19. století poprvé do české literatury ořesné obrazy tvrdosti, lakoty a sobectví českého venkova. Hlavním jablkem sváru zde jsou prakticky neustálé výčitky ohledně peněz a rodinného majetku, jak Rais naznačuje také v poslední povídce *Po letech doma*, ve které sedlák Militký nemá pochopení pro otcovu touhu pomoci nemocnému synovi, který se odstěhoval do Prahy: *„Tak vidíte, přes tu chvíli naříkáte na vejměnek, všeho máte málo, kráva vám pořád málo dojí, slepice nenesou a teď si pozvete pražské pány. Je to, jak říkám: Každý vejměník pořád naříká na hospodáře, jako by mu krávu dojíl, vajec ubíral, hospodář aby pro něj nejedl, ale pro jiné má všeho, těm by poslední strčil do chřtánu.“²¹⁹* Přestože se jedná o jeho vlastního nemocného bratra, Militký zůstává neoblomný a neústupný; v tom jej vydatně podporuje také jeho žena Frantina: *„Povídala mi tuhle Vaňurka, že si panímáma cestou z kostela ženským stěžovala, jak se musí doprošovat. Já jsem si vždycky myslívala, že oni mají ještě peníze, třebaš to zapírali. Teď to pěkně shrábne. Našim dětem už nepřinesli housku ani nepamatuju, ale pánům z Prahy je hned na kuřátko.“²²⁰*

²¹⁸ Rais, K. V.: *Výminkáři*. Str. 110.

²¹⁹ Tamtéž. Str. 118.

²²⁰ Tamtéž. Str. 133.

Přesto staří lidé přijímají toto „všednodenní střetávání“, jak tento nerovný souboj křivd páchaných dětmi na vlastních rodičích nazvala Jaroslava Janáčková²²¹, s trpělivostí a nesou je v důstojné pokoře, jak Rais umně líčí prostřednictvím dialogu jako charakterotvorného prvku, kterým ve svém povídkovém cyklu dovedl názorně vykreslit nejjemnější odstíny myšlenkových a citových krizí člověka: „Pozdrav tě pánbůh bratříčku, co se to s tebou stalo tak najednou! To je rána, to je rána! Táta tě taky pozdravuje a děti nastokrát, aby ti pánbiček nebeský dal brzkého pozdravení. A co dělají tvoji v Praze? Mají se dobře, vid', cožpak v Praze, tam je jiné živobytí nežli na horách. To máš dřenění od jara do zimy a všechno teď tak málo platí, a děti se jen hrnou! To jsou starosti, milý Petříčku, o těch ty nevíš!“ – „Ba vím, milá holka, vím, máme je každý, ať si ten kus chleba vyděláváme tak nebo tak.“ – „Jakpak vy se máte, tatínku s maminkou, zdalipak vám Váša dává pořádně vejměnek?“ – „I dobře, dobře, dítě, o nás chvála bohu není, jenom, kdyby Petr už mohl vstát.“²²²

Karel Václav Rais jako představitel kritického realismu české prózy 19. století ve svých povídkách dokládá, jak sobectví a honba za hmotným prospěchem deformuje citové vazby rodinných vztahů, kdy starý člověk za svoji celoživotní péči a práci sklízí nevděk vlastních dětí. Velmi trefně tak nazývá Josef Štefánek Raisovy postavy jako „dobráky zmítající se v bludném kruhu dřiny, lidé slabošsky pasivní i furiantsky vzpurné, poctivé dřiče, které láme „mamona“, odstrkované výměnkáře, odrodilé syny a dcery, které se vzhlídlí v maloměstské honoraci, ušlápnuté podivíny, dobré i zlé samotáře, čisté duše silného citu, kteří se rozbíjejí o tvrdou zeď skutečnosti, přičemž pronikavý postřeh, plastická kresba a psychologická věrnost dodávají jim velkou míru životnosti.“²²³

Se stejně ostrou kritičností líčí ve svých povídkách vesnickou tematiku také Vítězslav Hálek, další z předních beletristických zobrazitelů českého venkova. Jeho povídky stejně jako Raisovy ukazují jak typy zpupných sedláků, pro které je hmotný zájem povýšený nad ostatní lidské vztahy, tak zároveň také typy laskavých

²²¹ Lehár, J.; Stich, A.; Janáčková, J.; Holý, J.: *Česká literatura od počátku k dnešku*. Str. 374.

²²² Rais, K. V.: *Výminkáři*. Str. 146.

²²³ Štefánek, J. Doslov ke knize K. V. Rais: *Povídky*. In Blažke, J.: *Kouzelné zrcadlo literatury. Písemnictví 19. věku*. Str. 211.

dobráků z lidu sice nejprostšího, ale mravně ušlechtilého a nesobeckého, jemuž dává ve svých povídkách častěji než Rais zvítězit nad nespravedlností a křivdou.

Těžiště Hálkova uměleckého postupu nespočívá ve vybroušených dialozích, jak bylo patrné u Raisových povídek, ale spíše v povahokresebném umění, jenž čtenáři dovoluje nahlédnout hlouběji do nitra jeho postav. V povídce *Na Vejminku* se setkáváme se sedlákem Josefem Lojkou, který se ke svému otci výměnkáři chová podobně bezohledně, jak jsme mohli vidět v Raisových povídkách, možná leckde ještě o něco neurvalejším způsobem, neboť otcí dokonce omezuje volný pohyb, nedovoluje mu chodit po dvoře ani nabírat si vodu ze studně; stejně tvrdým a neuctivým způsobem jedná se starým výměnkářem také jeho žena. Smírný, ne-li přímo kající, moment nastává teprve ve chvíli, když Josef sám zestárne a stává se tak výměnkářem na svém vlastním statku; teprve tehdy si uvědomuje, jak bezohledně a krutě se k otci choval a svých hříchů upřímně lituje. Tento moment, který Hálek nazval mravním prozřením, je jakousi závěrečnou katarzí povídky, který ovšem u Raise čtenář nenachází.

Velmi podobně je tomu také v Hálkově povídce *Na statku a v chaloupce*, kde je však starý dědeček napadaný převážně verbálně a nikoliv přímou fyzickou agresí, jak tomu bylo u Raise, nebo omezováním osobního pohybu, jako v předchozí Hálkově povídce. Hlavním iniciátorem tohoto necitlivého chování zde také není dědečkův syn (hospodář), ale vypočítavá hospodyně, se kterou se postarší dobrácký sedlák ožení po smrti své první ženy, maminky jeho sedmileté dcery Lenky: „*Selka byla chytřejší než manžel a brzy počala zkoumati, zdali to sedlák myslí doopravdy* (zde se jednalo o první a zároveň poslední spravedlivý výbuch hněvu, kterým se hodný sedlák snažil selku přivést k rozumu, pozn. I.S.). *Byla si dosud skoro již jako jista, že ho má na uzdě: nyní se vzepnul, a selka se postarala, aby poznala, jak dalece má tomu všemu věřiti. Selka vykřikla, jako by vskutku již se bylo přihodilo oznámené neštěstí; pak se potácela k posteli, u postele klesla na zem tak, že hlavou se mohla opřítí o pelest. Nato chvíli ani sebou nehnula; čekala právě, jaký účín bude míti toto její počínání. Číhala. Snad se i v duchu smála, ale byla sama se sebou spokojena. Neúčinkuje-li toto, bude účinkovat něco jiného – však ona se ještě o něco postará.*“²²⁴

²²⁴ Hálek, V.: *Na statku a v chaloupce. Pod pustým kopcem*. Str. 60.

Lstivá selka tak postupně začíná nenápadně měnit chod usedlosti k obrazu svému, přičemž její dobrosrdečný manžel již není schopný ji v této její zvůli nikterak bránit. Dědeček-výměnkář, který za života hospodářovy první ženy tak rád trávil svůj čas společně s nimi v zahradce i světnici, tak za času krutovlády nové selky: „... již skoro nevycházel z výměnku. Často sedal v lenošce, kdo by se nyní podíval na něho oknem, byl by rovněž myslil, že spí, tak býval ponořen v zamyšlení. Zdálo se mu nyní, že ta lenoška, ač tvrdší, je nyní měkčí než sedátko v zahradce, neboť do zahrádky přicházel již málo. A když se odvážil přes dvůr, kradl se jako zloděj: ohlížel se na všechny strany, zvláště ke statku, zdali ho nikdo nevidí, a jako by ho na každém kroku mohl někdo zakřiknout.“²²⁵

Vítězslav Hálek byl sám dítětem venkova, tudíž velmi dobře znal jeho stinné stránky, tedy věděl, jak špatně zacházejí hospodáři se svými rodiči-výměnkáři, nebo jak rodiče bránili lásce svých dětí, když jejich partner neodpovídal jejich představám; znal dobře zatvrzelost a neústupnost vesnických lidí, jejich touhu po majetku, jež nemá pranic společného s citově založenými mezilidskými vztahy. Přesto je Hálek ve svých povídkách optimistou, jehož řešení jsou smírná, byť někdy tragická; dovede tvrdé povahy polepšit a nechat dobro zvítězit, byť jim často předcházejí nejedny traumatické předchozí zkušenosti.

Stejně jako K. V. Rais viděl starého člověka také K. Balík, který ve svém díle nazvaném *Dědův odkaz*²²⁶, jehož podtitulem jsou *Rady dospívajícím jinochům*, nabádá k respektu ke starým lidem:

*„Zvláště měj úctu ke starým lidem. Cti lidi staré a rozumné máje svou nezkušenost stále před očima. Šediny jsou známka moudrosti. Staří lidé se mnoho napracovali, mnoho dobrého vykonali, mnoho vytrpěli a už i jen proto si zaslouží naši úcty. K starým lidem buď uctivý a vyprošuj si jejich rady, neboť mají mnoho zdravých zkušeností životních, které ti prospějí.“*²²⁷

Balík zde na staré lidi pohlíží (s jistým didaktickým záměrem) jako na osobnosti, které jsou již životně zkušené, vidí v nich stejnou mravní sílu a

²²⁵ Hálek, V.: *Na statku a v chaloupce. Pod pustým kopcem*. Str. 50.

²²⁶ Balík, K.: *Dědův odkaz*.

²²⁷ Tamtéž. Str. 99.

charakterovou čistotu, kterou vetkla Božena Němcová své *Babičce* ²²⁸, hodnotovému ideálu a výchovnému příkladu, který babičku zobrazuje jako charakteristickou představitelku starých lidových tradic, v nichž jsou uloženy zkušenosti a moudrosti mnoha předchozích generací, ze kterých babička čerpá při svém jednání nejen s vlastní rodinou, ale také s venkovskou a panskou společností. Díky nim si postupně získává nejen všudypřítomný respekt a autoritu, ale dokáže svým příkladem a moudrými radami ovlivnit celé své okolí. Stáří je idealizované také ve venkovské idyle Karla Václava Raise nazvané *Pantáta Bezoušek*.

„Nikdy se neposmívej starým lidem pro jejich slabosti, vady a nedostatky. Někteří staří lidé špatně vidí, jiní nedoslýchají, jiní nemohou chodit, jiní jsou zapomnětliví. Víš jistě, že tebe žádný podobný neduh ve stáří nestihne? Jak by ti potom bylo, kdyby se ti jiní posmívali? Nechtěj dle svého nezkušeného rozumu jednati, nýbrž dle zkušenosti lidí starších a rozumných, a budeš jednati správně. Chybou našeho věku jest, že každé kuře chce býti chytřejší než kvočna.“ ²²⁹

Jak lze tedy shrnout postavení starého člověka? Přestože ekonomicky byl výměnek charakterizovaný jako zátěž pro usedlost i domácnost hospodáře, považoval se za rodinnou formu zaopatření člověka ve stáří, byť ne vždy mu přinášel postavení určitým způsobem prestižní.

Úvodním citátem jsem chtěla naznačit jednu z možných subjektivních poloh životního postavení, kterým je stáří tak charakteristické, a sice stáří jako období „promarněných šancí“, tedy období, kdy již není možné začínat znovu a kdy s sebou starý člověk nese určitou tíhu předchozích životních zklamání, které často ústí do odevzdanosti a rezignace, jež se mohou projevat v mnoha polohách, nejčastěji kultem dětství a návratem k jeho idealizovaným hodnotám, nebo naopak hlubinným pocitem životních obav, depresí a pasivity: „*Stařec seděl v široké stolicí*

²²⁸ Němcová, B.: *Babička*.

²²⁹ V kontextu tohoto Balíkova citátu lze vidět střední generaci jako zosobnění hlavního viníka rodinných neshod. Stejně jako jsme v minulých kapitolách viděli konflikty mladých lidí s despotickými rodiči, i zde je patrný nesoulad mezi dospělými a starými lidmi zapříčiněný nesmiřitelným postojem střední generace. Autoři tedy poměrně často viděli mladou generaci jako nezkaženou a idealistickou a starší jako moudrou a kultivovanou. Balík, K.: *Dědův odkaz*. Str. 100.

a byl pohroužen zase v myšlení o starých lepších časech.“²³⁰, přičemž však jeho okolí není vždy ochotné jim naslouchat.

Autoři 19. století vidí tedy starého člověka převážně jako stereotypní typ dobrého člověka, přičemž jeho zobrazení v implicitně zlé poloze se prakticky vyhýbají. Závěry vyplývající z kapitoly pojednávající o stáří potvrzují teorii o dominantním postavení muže – otce, který rozhoduje o všech členech rodiny, a to včetně svých rodičů. Tato nadřazenost role se vyvíjela během života v dospělosti, automaticky je uplatňovaná po svatbě vůči manželce, a po narození dětí vůči potomkům, ale postupně se krystalizuje i ve vztahu k seniorům, kdy dochází k obrácení hierarchie rolí; dítě, které bylo v dětství „řízeno“ a omezováno nadřazenou rolí rodičů, zejména otce, se nyní samo stává dominantním, přebírá tento hierarchicky nejvyšší post v rodině, a uplatňuje ho nejen vůči svým dětem a manželce, ale i vůči svým již starým rodičům. Podobně jako i v dalších životních situacích (například při výběru životního partnera) i v tomto období hrají rozhodující roli materiální hodnoty, které zcela zastíňují hodnoty emocionální a vztahové. Jak těžce tuto skutečnost staří lidé nesou, dokládají například obrazy z děl K. V. Raise *Výminkáři* či V. Hálek ve svých povídkách.

²³⁰ Winter, Z.: *Panečnice*. Str. 74.

Závěr

Ve své diplomové práci jsem sledovala vliv rodiny (a postavení jejích členů v rámci rolí) na jedince v jednotlivých životních etapách rodiny 19. století - tedy dětství, dospívání, dospělosti a stáří, jak ho zobrazovala tehdejší česká beletrie. Teoretická východiska své práce jsem čerpala z odborných publikací, praktická potvrzení vyplývajících závěrů jsem dokládala prostřednictvím příkladů z uměleckých literárních děl a memoárové literatury autorů a autorek 19. století.

Na základě teoretických podkladů bylo možné usuzovat, že se české rodiny 19. století obvykle vyznačovaly dominantním postavením mužů. Muž byl považovaný za „hlavu rodiny“ nejen v běžném životě, ale i v úředních aktech, rozhodoval o budoucím osudu svých dětí, manželky i dalších členů domácnosti, rodina ho respektovala a prokazovala mu úctu. Naopak postavení ženy v rodině bylo podřízené, žena neměla vůči muži v podstatě žádná práva, pouze povinnosti. Podobně byla vymezena role dětí, postavení seniorů bylo rovněž podřízené dominantní roli muže. Závěry, které vyplývají z rozboru poznatků čerpaných z vybraných uměleckých děl, uvedené předpoklady téměř jednoznačně potvrzují. Ojedinělými výjimkami je například v literatuře zobrazené dominantní chování dcer ve středním věku vůči starému otci, se kterým jsem se v teoretických studiích neseťkala.

Interpretací a analytickým zpracováním vybraných literárních děl lze potvrdit skutečnost, že české rodiny 19. století byly založené na autoritě a rozhodovací moci mužského člena rodiny, který měl za povinnost starat se o svou domácnost, hospodářství, svou ženu, děti, případně i zaměstnance, a byl za ně zodpovědný morálně, ekonomicky i legislativně. Převážně to byl otec, kdo rozhodoval o důležitých věcech spjatých s chodem rodiny, včetně výběru budoucího partnera svých dětí či jejich budoucích zaměstnání. Tato sociální role spjatá s obrovskými pravomocemi jistě dodávala mužům pocit majetnictví a důležitosti. Na druhé straně neustálý tlak zodpovědnosti a obav o materiální zajištění domácnosti, včetně všech ostatních členů rodiny, museli někteří méně psychicky odolní jedinci prožívat jako silně stresový stav.

Z hlediska ženy se nepopiratelná autorita otce v rodině 19. století a závislost všech členů rodiny na jeho rozhodování může z dnešního pohledu jevit jako

negativně působící faktor psychického stavu. Žena byla na manželovi závislá nejen ekonomicky, ale i v dalších oblastech života, zaujímalu společensky podřízené postavení, možnosti její seberealizace byly z dnešního pohledu velmi omezené.

Na druhou stranu je třeba vzít v úvahu tehdejší dobové společenské normy a hodnotové žebříčky. Podřízené postavení ženy bylo součástí její role, standardem a společenskou normou. Ženy i dívky hledaly opodstatnění své existence převážně ve vztahu k muži – společenské postavení ženy se odvíjelo od společenského postavení muže a sňatek představoval pro ženu zvýšení společenské prestiže.

Nicméně teorii, že ženám jejich podřízená role nevyhovovala, potvrzují v 19. století počínající snahy změnit postavení ženy v lidské společnosti a rodině. Za zásadně zlomové období v tomto vývoji lze ale považovat až nadcházející 20. století, které charakterizuje postupné zrovnoprávňování ženské a mužské role, výrazné omezení hospodářské funkce rodiny a narůstající prosazování žen jak v ekonomické, tak společenské sféře života.

Z dnešního pohledu a z literárních pramenů by se mohlo zdát, že bezpodmínečná podřízenost a podřadné postavení v rodině bylo frustrující rovněž i pro děti. Dětství bylo vnímané jen jako přechodné a málo důstojné období ve vývoji člověka, výchova dítěte probíhala víceméně živelně, nebylo dost času, znalosti ani prostředků. I v harmonických rodinách musely děti fyzicky pracovat, tělesný trest byl považován za prospěšný, mazlení s dětmi nebylo obvyklé. V nižších vrstvách děti často hladověly – přednost při jídle měli muži jako hlavní živitelé rodin. Přesto v literárních podkladech nalezneme dostatek příkladů, které vykreslují emocionální stavy a prožitky dětí pozitivním způsobem; dětství je pak hodnocené jako láskyplné, veselé a harmonické období naplněné láskou a obdivem k rodičům. S přihlédnutím k většině z příkladů, které se vyskytují v literárních dílech, a také k historickému vývoji lze konstatovat, že koncem 19. století vliv otce v rodině postupně klesal a děti začaly o svém životě a své budoucnosti rozhodovat samostatněji.

Ještě negativněji se područí pod dominantní roli projevuje ve stáří. Seniorský věk byl mnohdy vnímaný jako stav těžkého životního období plného odevzdanosti a rezignace, které se mohlo projevovat mimo jiné pocitem životních obav, depresí a pasivity. Toto souviselo především u mužů i se ztrátou dominantního postavení v rodině.

Také v rovině manželského soužití a intimních vztahů nás literární zobrazení života vede k předpokladu, že sňatek, vynucený ze strany rodičů a celková nesvoboda volby životního partnera nemohly přinášet manželům pocit uspokojení a harmonie. Negativní pocity ženy navíc prohluboval (či mohl prohlubovat) nerovnoprávný partnerský vztah, ve kterém byla (tak jako ve všech ostatních oblastech života) podřízená muži. Navzdory tomu byl sňatek a manželství žádoucí, a to jak pro muže, tak pro ženy (pro muže mimo jiné kvůli nevěstinu věnu, pro ženu představovalo manželství hmotné zajištění a ochranu). Důvodem, proč se mladí lidé podrobovali dohodnutým sňatkům bez lásky, mohla být mimo jiné skutečnost, že byli již od malička vychovávaní v přesvědčení, že v manželství není láska příliš důležitá. Manželství také představovalo jediný legální prostor, v němž mohl člověk uspokojovat svoje sexuální potřeby (i když pro dívky často byla první manželská noc traumatizujícím zážitkem). Sňatkem se rovněž zvyšoval sociální status muže i ženy.

Postupem času (na přelomu 19. a 20. století) zasahuje také tuto oblast lidského života touha po změně. Ženy usilují o dosažení zákonné úpravy, která by jim umožnila svobodnější přístup k sňatku a manželství. Příčina ale netkví v pouhé nespokojenosti s tehdejší modelem partnerského soužití; manželské normy se uvolňovaly i v souvislosti s potřebami ekonomického rozvoje po nástupu průmyslové revoluce.

Pokud bychom v literárních dílech pátrali po příbězích, ve kterých rodiče nacházejí psychické uspokojení ze své rodičovské role, příliš jich nenalezneme. Předpoklad méně vřelého vztahu k dětem, než na jaký jsme zvyklí dnes, dokládá i nezvykle chladný vztah rodičů ke smrti dítěte, a mnohdy často velice slabý emotivní náboj ve vztahu rodič – dítě. K dětem trvale přetrvával vztah „pánbůh dal, pánbůh vzal“, matky se dětem příliš nevěnovaly a o malé děti se starali jejich starší sourozenci, prarodiče nebo jiní starší lidé. Výchova byla převážně bezděčná, založená na živelném napodobování vzorů dospělých. V některých příkladech z literatury nalezneme i doklad toho, že těžké životní situace, jakými bylo například nežádoucí početí, byly řešeny na úkor života vlastního potomka.

Socioekonomické faktory fungování rodiny 19. století byly jednoznačně rozhodující. Udržení a rozmnožení majetku a sociální pozice byly nejvýznamnější zohledňovaným kritériem při rozhodování o chodu domácnosti, mnohdy i při

výběru potomkova životního partnera. Potvrzuje to mimo jiné i literární ztvárnění seniorského období života, ve kterém bývají upřednostňované majetkové poměry před mezilidskými vztahy v rodině.

Závěrem lze zrekapitulovat nejvýznamnější poznatky, které vyplývají z předkládané práce. V 19. století byl silně zakořeněný model rodiny s dominantním postavením otce. Tento model byl kopírovaný i v nastupující generaci, ve které byl dospělý syn v roli manžela a v roli hlavy nové rodiny; zde pak přebíral dominantní úlohu otce, žena zase přebírala osud podřízené role manželky a vykonavatelky všech domácích povinností. Docházelo tak k postupnému přebírání dominantní role dítěte vůči rodičům a ke změně hierarchie rolí, tedy dítě, které bylo v dětství v podřízené roli vůči rodičům, se v dospělosti stává dominantním, přebírá hierarchicky nejvyšší post v rodině, a uplatňuje ho nejen vůči svým dětem a manželce, ale i vůči svým již starým rodičům. Dominantní postavení muže je utvrzované společenskými i náboženskými konvencemi. Velice důležitou hodnotou hrál v rodině 19. století majetek a hmotné zabezpečení. Tomu byly podřízené i ostatní hodnoty, jako byly pocity štěstí, lásky, spokojenosti, seberealizace a prosazení vlastní vůle.

Přínosem předkládané práce je využití interdisciplinární metody sledování sociálních jevů prostřednictvím literárního díla, která uplatňuje přístup k beletrii jako historickému pramenu, na jehož základě lze analyzovat a popisovat otázky socializace, sociálních rolí, sociálních norem a dynamických procesů v malých skupinách. Tato metoda se používá zejména při rozboru sociálních procesů, které nelze zkoumat klasickými metodologickými postupy, především z důvodu časového odstupu od sledovaných sociálních procesů (pokud probíhaly v minulosti), a velkého časového rozpětí, během kterého je sledováno široké spektrum determinantů.

Na druhou stranu je třeba stále respektovat fakt, že umělecké dílo není skutečným a pravdivým odrazem společnosti, v níž autor žil, a že poznatky získané prostřednictvím literatury nejsou pravdivá fakta, ale musí být hodnoceny jako obrazy zprostředkované, ovlivněné autorovu ideovou a uměleckou orientací, sociální skupinou, ze které autor pocházel a ve které žije, případně sociální skupinou, které je dílo adresováno. V neposlední řadě jsou omezené literárním

žánrem, kterým je idea zpracovávána, a společenským, kulturním, národním či dobovým kontextem.

Přínos předkládané práce rovněž spatřuji v možnosti bližšího poznání zákonitostí rodinného života v 19. století a působení jeho vlivu na postavení členů rodiny v jednotlivých životních fázích. Vzhledem k tomu, že rodina se významným způsobem podílí na socializaci dítěte, je třeba se na ni zaměřovat, a to i z hlediska jejího historického vývoje. Poznání okolností, které ovlivňovaly vývojově předchozí rodinné modely, může přispět k procesu poznávání potřeb rodiny a všech jejích členů v rovině obecné či srovnávací.

Seznam použité literatury

Odborná literatura:

ALAN, Josef: *Etapy života očima sociologie*. 1. vyd. Praha: Panorama, 1989. 439 s. ISBN 80-7038-044-6.

BUREŠOVÁ, Jana: *Společenské postavení ženy na konci 19. století a na začátku 20. století a souvislosti jeho proměn*. In Machačová, J.; Matějček, J.: *Sociálně a národnostně smíšená rodina v industriální a postindustriální společnosti v českých zemích a ve střední Evropě od druhé poloviny 19. století do současnosti*. 1. vyd. Opava: Slezské zemské muzeum, Slezský ústav, 2003. 257 – 273 s. ISBN 80-86224-44-9.

DOLEŽAL, Miloš: *Na hromech líháme, na hromech vstáváme*, in Divadelní program Národního divadla, Alois a Vilém Mrštíkové: *Maryša*. Praha, 1999. 139 s. ISBN 80-7258-018-3.

FIALOVÁ, Ludmila; KUČERA, Milan; MAUR, Eduard: *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 1996. 400 s. ISBN 80-204-0283-7.

GRULICH, Josef; ZEITLHOFER, Hermann.: *Migrace jihočeského obyvatelstva v období před třicetiletou válkou a po jejím ukončení*. In *Historická demografie 23*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 1999. 79 – 105 s. ISSN 0323-0937, ISBN 80-85950-59-1.

HAVLÍK, Radomír; KOŤA, Jaroslav: *Sociologie výchovy a školy*. Praha: Portál, 2007. 173 s. ISBN 978-80-7367-327-7.

HOLUBOVÁ, Markéta: *Geografická a sociální mobilita snoubenců farnosti Bobrovice od konce 18. století do druhé poloviny 19. Století*. In *Historická demografie 28*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2004. 111 – 155 s. ISSN 0323-0937. ISBN 80-7330-057-5.

HORSKÁ, Pavla: *Naše prababičky feministky*. Praha: NLN, 1999. 124 s. ISBN 80-7106-380-0.

HORSKÁ, Pavla; KUČERA, Milan; MAUR, Eduard; STLOUKAL, Milan: *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha: Panorama, 1990. 474 s.

HORSKÝ, Jan.; SELIGOVÁ, Markéta.: *Rodina našich předků*. Praha: Nakladatelství lidové noviny, 1997. 143 s. ISBN 80-7106-195-6.

- HRABÁK, Josef a kol.: *Průvodce po dějinách české literatury*. Praha: Panorama, 1987. 528 s.
- CHALUPNÝ, Emanuel: *Literární historie a sociologie*. 1. vyd. Praha: Jan Pohořelý, 1943.
- KLABOUC, Jiří: *Manželství a rodina v minulosti*. 1. vyd. Praha: Orbis, 1962. 456 s.
- KLÁŠTERSKÁ, Alice: *Výběr partnera a sňatkový věk dědiců venkovských usedlostí a jejich sourozenců na Štáhlavsku v 18. století a na počátku 19. století*. In *Historická demografie 22*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 1998. 145 – 168 s. ISSN 0323-0937, ISBN 80-85950-59-1.
- KLIKA, J.: *Z minulých pamětí – Kronika města Hořice v Podkrkonoší*. In Macháčová, J.; Matějček, J.: *Sociálně a národnostně smíšená rodina v industriální a postindustriální společnosti v českých zemích a ve střední Evropě od druhé poloviny 19. století do současnosti*. 1. vyd. Opava: Slezské zemské muzeum, Slezský ústav, 2003. 149 s. ISBN 80-86224-44-9.
- KOPÁČ, Radim; SCHWARZ, Josef: *Zůstaňtež tudíž tajemstvím*. 1. vyd. Praha: Artes liberales, 2010. 128 s. ISBN 978-80-254-7209-5.
- KUPCOVÁ, Helena: *Paměti*. In Mocná, D.; Peterka, J. a kol. *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha 2004. 1. vyd. 436 – 441 s. ISBN 80-7185-669-X.
- LEHÁR, Jan; STICH, Alexandr; JANÁČKOVÁ, Jaroslava; HOLÝ, Jiří: *Česká literatura od počátku k dnešku*. 2. vyd. Praha: Nakladatelství lidové noviny, 2004. 1078 s. ISBN 80-7106-308-8.
- LENDEROVÁ, Milena: „*Kinder, Küche, Kirche*“ aneb *Domácnost se rozrůstá*. In Lenderová, M.: *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 1999. 105 – 128 s. ISBN 80-204-0737-5.
- LENDEROVÁ, Milena: „*Nejdražší srdce mé*“ aneb *Láska, sňatek, manželství*. In Lenderová, M.: *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 1999. 70 – 105 s. ISBN 80-204-0737-5.
- LENDEROVÁ, Milena: *Od kojence k děvčátku, aneb Od kolébky ke škole*. In Lenderová, M.: *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 1999. 11 – 39 s. ISBN 80-204-0737-5.

- LENDEROVÁ, Milena: „Ženská má být vzdělaná“ aneb Potíže s dívčím vzděláním. In Lenderová, M.: *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*. 1. vyd. Praha: Mladá fronta, 1999. 39 – 70 s. ISBN 80-204-0737-5.
- LENDEROVÁ, Milena; JIRÁNEK, Tomáš; MACKOVÁ, Marie: *Z dějin české každodennosti*. 1. vyd. Praha: Karolinum, 2010. 414 s. ISBN 978-80-246-1683-4.
- LENDEROVÁ, Milena; RÝDL, Karel: *Radostné dětství?* 1. vyd. Praha: Paseka, 2006. 384 s. ISBN 80-7185-647-9.
- LENDEROVÁ, Milena: *Zpovědní zrcadla jako pramen k sexualitě druhé poloviny 19. století*. Str. 94 – 104. In *Sex a tabu v české kultuře 19. století*. Praha: Academia, 1999. 94 – 104 s. ISBN 80-200-0685-0.
- LUXOVÁ, Alena: *Problém infanticidy ve vzorku trestanek v ženské věznici v Řepích*. In *Historická demografie 29*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2005. 139 – 200 s. ISSN 0323-0937. ISBN 80-7330-078-8.
- MACURA, Vladimír: *Sex a tabu*. In *Sex a tabu v české kultuře 19. století*. Praha: Academia, 1999. 7 – 20 s. ISBN 80-200-0685-0.
- MACHAČOVÁ, Jana: *Vzdělání a výchova dívek v měšťanské rodině v 1. polovině 19. století (Upomínky K. Světlé)*. In Machačová, J.; Matějček, J.: *Problémy obecné kultury v českých zemích 1781-1989*. Opava: Slezské zemské muzeum v Opavě, 2008. 437 s. ISBN 978-80-86224-66-4.
- MACHAČOVÁ, Jana; MATĚJČEK, Jiří: *Nádeníci v českých zemích v druhé polovině 19 století: Analýza vzpomínek V. Holka*. In Machačová, J.; Matějček, J.: *Problémy obecné kultury v českých zemích 1781-1989*. Opava: Slezské zemské muzeum v Opavě, 2008. 398 s. ISBN 978-80-86224-66-4.
- MACHAČOVÁ, Jana; MATĚJČEK, Jiří: *Obchodníci na venkově a v malém městě v českých zemích 19. Století: Vzpomínky A. Nosálové a J. Vognara*. In Machačová, J.; Matějček, J.: *Studie k sociálním dějinám 19. století 3*. Opava: Slezský ústav, 1993. 65 – 112 s.
- MACHAČOVÁ, Jana; MATĚJČEK, Jiří: *Rodina a vzory rodinného chování (české země 19. – 20. století)*. In Machačová, J.; Matějček, J.: *Sociálně a národnostně smíšená rodina v industriální a postindustriální společnosti v českých zemích a ve střední Evropě od druhé poloviny 19. století do současnosti*. 1. vyd. Opava: Slezské zemské muzeum, Slezský ústav, 2003. 5 – 11 s. ISBN 80-86224-44-9.

- MACHAČOVÁ, Jana; MATĚJČEK, Jiří: *Rodina české inteligence v českých zemích*. In Machačová, J.; Matějček, J.: *Studie k sociálním dějinám 19. století 3*. Opava: Slezský ústav, 1993. 7 – 65 s.
- MACHAČOVÁ, Jana; MATĚJČEK, Jiří: *Výběr životních partnerů*. In Machačová, J.; Matějček, J.: *Problémy obecné kultury v českých zemích 1781-1989*. Opava: Slezské zemské muzeum v Opavě, 2008. 152 – 155 s. ISBN 978-80-86224-66-4.
- MATĚJČEK, Jiří: *Ke způsobu života potencionálních migrantů za prací v době kapitalistické industrializace: Helena Salichová, Ze starých časů. Pokus o historickou sociologickou reprezentaci*. In Machačová, J.; Matějček, J.: *Studie k sociálním dějinám 19. století 2*. Opava: Slezský ústav, 1993. 239 – 255 s.
- MATĚJČEK, Jiří: *Majitelé, nájemníci a pachtýři sklářských hutí v českých zemích 1800-1850 (1875): Paměti babičky Kavalírové*. In Machačová, J.; Matějček, J.: *Studie k sociálním dějinám 19. století 2*. Opava: Slezský ústav, 1993. 166 – 239 s.
- MATĚJČEK, Jiří: *Využití beletrie a paměti při sledování sociálního vývoje*. In Machačová, J.; Matějček, J.: *Studie k sociálním dějinám 19. století 2*. Opava: Slezský ústav, 1993. 134 – 166 s.
- MATĚJČEK, Zdeněk: *Rodiče a děti*. 1. vyd. Praha: Avicenum, 1986. 336 s.
- MOŽNÝ, Ivo: *Rodina a společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2006. 311 s. ISBN 80-864-29-58-X.
- MOŽNÝ, Ivo: *Sociologie rodiny*. 2. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 2002. 250 s. ISBN 80-86429-05-9.
- MRÁZKOVÁ, Jana: „*Přislíbujú sobě věrnost, lásku a upřímnost až do smrti zachovati*.“ *Vliv rodiny a „přátel“ na volbu životního partnera – panství Třeboň na konci 18. a počátkem 19. století*. In *Historická demografie 29*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2005. 53 – 107 s. ISSN 0323-0937. ISBN 80-7330-078-8.
- NEUDORFLOVÁ, Marie, L.: *České ženy v 19. století. Úsilí a sny, úspěchy i zklamání na cestě k emancipaci*. Praha: Janua, 1999. 445 s. ISBN 902622-2-8.
- PAZDEROVÁ, Alena: *Venkovští poddaní rychnovského panství v 17. století ve světle gruntovní knihy*. In *Historická demografie 22*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 1998. 63 – 89 s. ISSN 0323-0937, ISBN 80-85950-59-1.
- POHORSKÝ, Miloš: *Intimní Karel Hynek Mácha*. 1. vyd. Praha: Český spisovatel, 1993. 137 s. ISBN 80-202-0393-1.

POKLUDOVÁ, Andrea: *Sňatková politika představitelů inteligence v Opavě na přelomu 19. a 20. století*. In Macháčová, J.; Matějček, J.: *Sociálně a národnostně smíšená rodina v industriální a postindustriální společnosti v českých zemích a ve střední Evropě od druhé poloviny 19. století do současnosti*. 1. vyd. Opava: Slezské zemské muzeum, Slezský ústav, 2003. 124 – 132 s. ISBN 80-86224-44-9.

PRAŽÁK, František: *České dítě*. 1. vyd. Praha: Melantrich, 1948. 326 s.

RYŠAVÁ, Eva: *Odras života městských žen v kramářských písních*. In *Documenta Pragensia XIII. – Žena v dějinách Prahy*. 1. vyd. Praha: Scriptorium, 1996. 436 s. ISSN 0231-7443.

SCHWALLEROVÁ, Jana: „Život a dobrá čest jedním krokem kráčeji“ *čest a každodennost ve Veselí nad Lužnicí v 17. a 18. století*. In *KUDĚJ: časopis pro kulturní dějiny*. Praha: Scriptorium, 2006. 26 – 46 s. ISSN 1211-8109.

ŠTEFÁNEK, Josef: Doslov ke knize K. V. Rais: *Povídky*. Praha: Mladá Fronta, 1956. In Blažke, J.: *Kouzelné zrcadlo literatury. Písemnictví 19. věku*. 1. vyd. Praha: Velryba, 1999. 255 s. ISBN 978-80-85860-10-8.

ŠTEFANOVÁ, Dana: *K aspektům role příbuzenských vztahů a majetkových transakcí. Situace na frýdlantském panství v letech 1558 – 1750*. In *Historická demografie 22*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 1998. 107 – 144 s. ISSN 0323-0937, ISBN 80-85950-59-1.

TINKOVÁ, Daniela: *Ilegitimita a „nová ekonomie života“ v osvětské Habsburské monarchii. Problém svobodných matek a nemanželských dětí mezi sociální kontrolou a sociální péčí na prahu občanské společnosti*. In *Historická demografie 27*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2003. 133 – 172 s. ISSN 0323-0937. ISBN 80-7330-037-0.

TURKOVÁ, Miloslava: *Retrospektivní pohled na sociálně nerovný sňatek*. In Macháčová, J.; Matějček, J.: *Sociálně a národnostně smíšená rodina v industriální a postindustriální společnosti v českých zemích a ve střední Evropě od druhé poloviny 19. století do současnosti*. 1. vyd. Opava: Slezské zemské muzeum, Slezský ústav, 2003. 134 – 139 s. ISBN 80-86224-44-9.

VOŠÁHLÍKOVÁ, Pavla: *Jak se žilo za časů Františka Josefa*. 1. vyd. Praha: Svoboda, 1996. 284 s. ISBN 80-205-0088-X.

WEISER, Tomáš: *K sociální nerovnosti manželů na území Předlitavska a Čech na přelomu 19. a 20. století*. In Macháčová, J.; Matějček, J.: *Sociálně a národnostně*

smíšená rodina v industriální a postindustriální společnosti v českých zemích a ve střední Evropě od druhé poloviny 19. století do současnosti. 1. vyd. Opava: Slezské zemské muzeum, Slezský ústav, 2003. 104 – 119 s. ISBN 80-86224-44-9.

Beletrie:

BALÍK, K.: *Dědiv odkaz*. Praha: K.A. tiskárny, 1915. 253 s.

ERBEN, Karel Jaromír: *Kytice z pověstí národních*. 2. vyd. Praha: Mladá fronta, 1996. 135 s. ISBN 80-204-0573-9.

HÁLEK, Vítězslav: *Na statku a v chaloupce. Pod pustým kopcem*. Praha: Nakladatelství Vojtěch Šeba, 1952. 294 s.

HÁLEK, Vítězslav: *Povídky*. Praha: Odeon, 1968. 334 s.

HALAS, František st.: *Vzpomínky bývalého textilního dělníka*. 11. vyd. Praha: Nakladatelství práce, 1950. 115 s.

HOLEK, Václav: *Paměti*. Rukopis v archivu autora. 261 s.

JESENSKÁ, Růžena: *Dětství*. Praha: Pražské akciové tiskárny, 1929. 317 s.

KALISTA, Zdeněk: *Po proudu života*. 1. vyd. Brno: Atlantis, 1997. 832 s. ISBN 80-7108-126-4.

KARÁSEK ZE LVOVIC, Jiří: *Sodoma*. 2. vyd. Praha: Mladá fronta, 2002. 96 s. ISBN 80-204-0962-9.

LUŽICKÁ-SRBOVÁ, Věnceslava: *Růže stolistá, vychovatelské rady a pokyny dospívajícím dívkám I. díl*. 2. vyd. Ml. Boleslav: K. Vačlena, 1912. 262 s.

LUŽICKÁ-SRBOVÁ, Věnceslava: *Růže stolistá, vychovatelské rady a pokyny dospívajícím dívkám II. díl*. 2. vyd. Ml. Boleslav: K. Vačlena, 1912. 292 s.

MÁCHA, Karel Hynek: *Máj*. Praha: G. Petrů, 1941. 95 s.

MÁCHA, Karel Hynek: *Prózy, zápisníky, deníky*. 1. vyd. Praha: Československý spisovatel, 1986. 477 s.

MRŠTÍKOVÉ, Alois a Vilém: *Maryša*. Praha: Národní divadlo, 1999. 139 s. ISBN 80-7258-018-3.

NĚMCOVÁ, Božena: *Babička*. Praha: Svoboda, 1987. 205 s.

NĚMCOVÁ, Božena: *Divá Bára a jiné povídky*. Praha: Jos. Hokr, 1940. 271 s.

- NĚMCOVÁ, Božena: *Pohorská vesnice. V zámku a podzámčí*. 2. vyd. Praha: Československý spisovatel, 1981. 192 s.
- Paměti babičky Kavalírové*. 4. vyd. Praha: Topičova edice, 1939. 225 s.
- PECHOVÁ-KRÁSNOHORSKÁ, Eliška: *Z mého mládí vzpomínky životopisné*. Praha: Vaněk a Votava. 1920. 199 s.
- PRESISOVÁ, Gabriela: *Gazdina roba*. Praha: Orbis, 1956. 73 s.
- PREISOVÁ, Gabriela: *Její pastorkyňa*. Praha: Československý spisovatel, 1978. 71 s.
- RAIS, Karel Václav.: *Pantáta Bezoušek*. Praha: Československý spisovatel, 1981. 275 s.
- RAIS, K. V.: *Výminkáři*. Praha: Odeon, 1976. 164 s.
- SVĚTLÁ, Karolína: *Frantina*. 3. vyd. Praha: SPN, 1961. 175 s.
- SVĚTLÁ, Karolína: *Kříž u potoka*. Praha: Československý spisovatel, 1972. 280 s.
- SVĚTLÁ, Karolína: *Upomínky*. 7. vyd. Praha: L.Mazáč, 1931. 308 s.
- SVĚTLÁ, Karolína: *Vesnický román*. Praha: Nakladatelství L. Mazáč, 1940. 258 s.
- ŠLEJHAR, Karel Josef: *Kuře melancholik*. Praha: Odeon, 1974. 60 s.
- VRCHLICKÝ, Jaroslav: *Rytíř Smil*. In Utte, K.; Astonová, N.: *Kniha o kundě*. 1. vyd. Praha: Dybbuk, 2007. 220 s. ISBN 978-80-86862-28-6.
- WEYR, František: *Paměti*. 1. vyd. Brno: Atlantis, 1999. 488 s. ISBN 80-7108-193-0.
- WINTER, Z.: *Panečnice*. Praha: Melantrich, 1949. 392 s.
- ZAPOVÁ Z WIŚNOWSKÝCH, Honorata: *Nezabudky, dar našim pannám*. 4. vyd. Praha: I.L. Kober, 1870. 152 s.

Přílohy

- 1) Vybraná literární díla - přehled
- 2) Vybraní autoři – základní charakteristika
- 3) Výběr literárních děl ze statistického hlediska zastoupení věku jednotlivých autorů a autorek
- 4) Výběr literárních děl z hlediska prostředí, ve kterém se děj odehrává
- 5) Výběr literárních děl z hlediska vybraného literárního žánru
- 6) Rozložení vybraných literárních děl v čase
- 7) Obrazová příloha

Příloha č. 1 - Vybraná literární díla – přehled

Rok prvního vydání	Dílo	Autor/ Životopisná data	Žánr/ Genius loci
1834	<i>Marinka</i>	K. H. Mácha (1810 - 1836)	Próza/ prostředí města
1835	<i>Deníky</i>	K. H. Mácha (1810 - 1836)	Autobiografická próza/ prostředí nelze specifikovat
1836	<i>Máj</i>	K. H. Mácha (1810 - 1836)	Lyricko-epická báseň/ prostředí venkova
1853	<i>Kytice z pověstí národních</i>	K. J. Erben (1811 - 1870)	Baladické básně/ prostředí venkova
1854	<i>Sestry</i>	B. Němcová (1820 - 1862)	Povídka/ prostředí venkova
1855	<i>Babička</i>	B. Němcová (1820 - 1862)	Idylická próza/ prostředí venkova
1856	<i>Divá Bára</i>	B. Němcová (1820 - 1862)	Povídka/ prostředí venkova
1859	<i>Kovářovic Kačenka</i>	V. Hálek (1835 – 1874)	Povídka/ prostředí venkova
1861	<i>Muzikantská Liduška</i>	V. Hálek (1835 – 1874)	Povídka/ prostředí venkova
1867	<i>Venkovský román</i>	K. Světlá (1830 – 1899)	Román/ prostředí venkova
1868	<i>Kříž u potoka</i>	K. Světlá (1830 – 1899)	Román/ prostředí venkova
1870	<i>Frantina</i>	K. Světlá (1830 – 1899)	Román/ prostředí venkova

1870	<i>Nezabudky, dar našim pannám</i>	Honorata Zapová (1825 - 1856)	Nelze specifikovat
1871	<i>Na statku a v chaloupce</i>	V. Hálek (1835 – 1874)	Povídka/ prostředí venkova
1873	<i>Na vejminku</i>	V. Hálek (1835 – 1874)	Povídka/ prostředí venkova
1874	<i>Upomínky</i>	K. Světlá (1830 – 1899)	Autobiografická próza/ prostředí nelze specifikovat
1889	<i>Gazdina roba</i>	G. Preissová (1862 - 1946)	Realistické drama/ prostředí venkova
1889	<i>Kuře melancholik</i>	K. J. Šlejhar (1864 - 1914)	Naturalistická povídka/ prostředí venkova
1890	<i>Její pastorkyňa</i>	G. Preissová (1862 - 1946)	Realistické drama/ prostředí venkova
1894	<i>Maryša</i>	A. Mrštík (1861 - 1925) V. Mrštík (1863 - 1912)	Realistické drama/ prostředí venkova
1891	<i>Výminkáři</i>	K. V. Rais (1859 - 1926)	Povídka/ prostředí venkova
1892	<i>Kalibův zločin</i>	K. V. Rais (1859 - 1926)	Realistická próza/ prostředí venkova
1895	<i>Pantáta Bezoušek</i>	K. V. Rais (1859 - 1926)	Idylická próza/ prostředí venkova
1895	<i>Sodoma</i>	J. Karásek ze Lvovic (1871 - 1951)	Básnická sbírka/ nelze specifikovat
1902	<i>Úlomky žuly</i>	T. Nováková (1853 - 1912)	Povídky/ prostředí venkova
1905	<i>Panečnice</i>	K. V. Rais (1859 - 1926)	Povídka/ prostředí města

1912	<i>Růže stolistá, vychovatelské rady a pokyny dospívajícím dívkám</i>	V. Lužická – Srbová (1835 - 1920)	Vychovatelské rady/ nelze specifikovat
1915	<i>Dědův odkaz</i>	K. Balík (1875 - 1930)	Rady pro dospívající jinochy/ nelze specifikovat

Tabulka č. 1 – Vybraná díla přehled

Příloha č. 2

Autoři – základní charakteristika

Karel Hynek Mácha (1810 – 1836)

Český prozaik a básník, významný představitel českého romantismu a zakladatel moderní české poezie. Působily na něj různé formy vlasteneckého hnutí, mj. divadlo, výlety po českých hradech, cesty do vzdálených zemí a společenské události (například revoluce ve Francii či povstání v Polsku). Jeho otcem byl Antonín Mácha (1769–1843), mlynářský tovaryš, voják a později majitel krupařského krámků. Máchova matka Marie Anna Kirchnerová (1781–1840) pocházela z rodu českých hudebníků. Dva roky po Hynkovi se manželům Máchovým narodil syn Michal (1812–1871). Rodina žila v chudších poměrech, zpočátku bydlela v Praze na Újezdě, kvůli finanční krizi se několikrát stěhovala. Máchovou první doloženou láskou byla Marinka Stichová (1810–1853), s níž se seznámil 15. srpna 1832 v Benešově. Mácha obdivoval nejen její krásu, ale i sečtělost. Na konci roku 1832 se zamiloval do mladé herečky Rošrové, ale skutečnou Máchovou partnerkou, snoubenkou a matkou jeho syna Ludvíka byla Eleonora Šomková. Mácha se s ní seznámil někdy v zimě 1833/1834 po divadelní zkoušce. 1. října 1836 se narodil Máchovi syn, který 15. července 1837 zemřel na psotník. Mácha byl velice citlivý, empatický, ale ve vztazích žárlivý.

Karel Jaromír Erben (1811 – 1870)

Sběratel a vydavatel folklorních textů, starých literárních památek a archivních dokumentů, překladatel a básník. Jeho otec byl obuvnický mistr Jan Erban, matka Anna, rozená Žábová. Erbenova matka trpěla po celý život zdravotními problémy, což po ní zdědily i všechny její děti (sedm z devíti dětí Anny Erbanové zemřelo většinou brzy po narození, dospělého věku se dožil jen Karel a jeho o pět let mladší sestra Josefka). Erbenovi zemřela brzy také jeho manželka. O rok později se znovu oženil s Žofií Mastnou, dcerou kupce z Lomnice nad Popelkou. V tomto manželství mu zemřely dvě děti - Vladimír a Marie. Celý jeho život byl poznamenán nemocemi a starostmi o hmotné zajištění rodiny. Získal právnické vzdělání, ale pracoval jako sekretář Českého muzea a od roku 1851 jako archivář města Prahy. Spolupracoval s Františkem Palackým.

Božena Němcová (1820 – 1862)

Česká spisovatelka, jedna ze zakladatelek moderní české prózy, autorka venkovských povídek a pohádkových sbírek. Její původ není zcela známý - podle některých odborníků je nemanželskou dcerou kněžny Kateřiny Zaháňské nebo její sestry Dorethey, podle oficiálních pramenů se narodila jako Barbora Novotná (později Barbora Panklová) ve Vídni jako dcera kočího Johanna Pankla a české služky Terezie Novotné. Oba její rodiče pracovali u vévodkyně Zaháňské (majitelky náchodského panství). Dětství prožila v Ratibořicích u České Skalice. Výrazně ji ovlivnila rodinná výchova babičky Magdalény Novotné - prosté venkovské ženy. Rodina neměla peněz nazbyt, takže vzdělání má pouze základní. O patnáct let staršího manžela, Josefa Němce, jí vybrali rodiče a ke sňatku ji víceméně donutili. Manželství nebylo šťastné, manžele nespojovala láska, jediné, co měli společné, byly děti. Manželství se v podstatě rozpadlo přeložením Němce do Uher, a odstěhováním Němcové s dětmi do Prahy. Zde sice navázala styky s předními českými spisovateli, ale žila v bídě. V roce 1853 zemřel její nejstarší syn Hynek.

Vítězslav Hálek (1835 – 1874)

Spisovatel, novinář, literární a divadelní kritik, fejetonista, básník a dramatik, organizátor společenského a kulturního života. Vyrůstal v rodině hostinského v nepříliš utěšených finančních podmínkách, jeho sestra se nešťastně provdala. Při studiu filozofie si vydělával jako soukromý učitel v bohaté rodině advokáta Horáčka. Po deseti letech čekání, kdy se snažil dosáhnout odpovídajícího společenského postavení, se oženil s jejích dcerou Dorotkou, do které byl zamilován a která ho inspirovala k psaní milostných básní. Sňatkem vyřešil své existenční problémy. S Dorotkou měl syna Ivana.

Karolina Světlá (1830 – 1899)

Česká spisovatelka, představitelka generace májovců a jedna ze zakladatelek naší realistické prózy, zvláště venkovské. Zasloužila se o vznik Ženského výrobního spolku, usilovala o zvýšení sociální úrovně zaměstnaných žen. Pocházela z bohaté měšťanské rodiny kupce. Byla vychovávána přísně dle tehdejších zásad měšťanské konvence. Světlá se provdala za svého domácího učitele Petra Mužáka, manželství však nebylo příliš šťastné. Velmi bolestné pro ni bylo úmrtí její jediné dcery, která

zemřela hned po porodu. Světlá navazovala na tvorbu Boženy Němcové, se kterou se přátelila, silný přátelský vztah měla také k Janu Nerudovi.

Honorata Zapová (1825 - 1856)

Básnířka a spisovatelka, vlastenka, zakladatelka Spolku Slovanek, který podporoval založení škol pro dívky i dospělé ženy, ve kterých by získaly vyšší vzdělání. Psala národopisné obrázky z rusínského života a podporovala českopolskou vzájemnost. Pocházela z prostředí drobné haličské šlechty. V šestnácti letech se provdala za českého úředníka, pozdějšího vlasteneckého historika, středoškolského profesora a publicistu Karla Františka Zapa.

Gabriela Preissová (1862 - 1946)

Představitelka českého realismu, dramaturgyně Národního divadla, autorka mnoha povídek, románů a divadelních her. Její otec František Sekera, řeznický mistr, velice brzy po jejím narození zemřel, se svým prvním otčímem neměla dobrý vztah. Ten navázala až s třetím manželem své maminky Josefem Váňou, který měl zařízený obchod. V osmnácti letech se provdala za Jana Preisse, o 24 let staršího pokladníka v hodonínském cukrovaru. Po jeho smrti se provdala za Adolfa Halbaertha, plukovníka rakouské armády. Gabriela Preissová byla velice aktivně zapojená do vlasteneckého života.

Josef Karel Šlejhar (1864 - 1914)

Český naturalistický spisovatel, jeho otec byl poměrně zámožným tkalcovským faktorem, matka byla Němka. Jeho dětství nebylo příliš šťastné, vedle častých nemocí jej sužovaly i neshody mezi rodiči doprovázené častými hrubostmi otce vůči matce, kterou měl nesmírně rád. V pětadvaceti letech se oženil s dcerou vinohradského měšťanosty. Krátce hospodařil na zděděném rodinném statku. Po rozvodu přijal Josef Karel Šlejhar učitelské místo na obchodní akademii v Hradci Králové, potom na obchodní škole v Kolíně. Od roku 1907 až do konce života učil na dvouleté obchodní škole v Praze. Literární tvorba mu způsobila značné konflikty s maloměšťáky, kteří se v jeho tvorbě poznávali.

Karel Václav Rais (1859 - 1926)

Český spisovatel, publicista, přední představitel kritického realismu, autor povídek a románů z venkovského prostředí. Narodil se v chudé rodině drobného rolníka a tkalce. Celý život velice odpovědně vykonával učitelské povolání; podílel se i na místní osvětové činnosti a psaní odborných pedagogických článků. Trpěl častými zdravotními problémy. Jeho rodina mu poskytovala zázemí s dostatkem pochopení a lásky, kterou v hojné míře opětoval. Velice těžce nesl ztrátu své manželky, zetě a nejmladšího bratra Jindřicha.

Jiří Karásek ze Lvovic (1871 - 1951)

Básník, prozaik, dramatik a překladatel, představitel české dekadence. Narodil se v chudé pražské měšťácké rodině, přídomek jména ze Lvovic nezískal na základě šlechtického původu, chtěl jím pouze podtrhnout svou individualitu a výlučnost. Pracoval jako poštovní úředník, ve stáří byl jmenován ředitelem Poštovního úřadu a archivu. Je spoluzakladatelem časopisu Moderní revue.

Teréza Nováková (1853 - 1912)

Česká spisovatelka, autorka povídek a románů, překladatelka, význačná činitelka ženského hnutí, společenských, vlasteneckých a národopisných aktivit. Pocházela ze zámožné a kultivované rodiny německého původu. Otec František Lanhaus byl úředník České spořitelny, její matka Arnošta Lanhasová byla Němka. Při studiu se seznámila se Svatoplukem Čechem a se svým budoucím manželem, gymnaziálním profesorem Janem Novákem. Měla sedm dětí, přežil ji ale jen jeden syn - literární kritik a historik Arne Novák.

Věnceslava Lužická – Srbová (1835 - 1920)

Česká vlastenecká spisovatelka a publicistka, autorka řady výchovných a mravně poučných próz určených především pro dívky, členka řady vlasteneckých a ženských spolků.

Příloha č. 3

Výběr literárních děl z hlediska zastoupení věku jednotlivých autorů a autorek

Literární díla, která jsem si ve své práci zvolila pro analýzu sledovaných jevů, představují reprezentativní vzorek nejčastěji reflektovaných děl ve středoškolských učebnicích literatury. Jejich autoři pocházeli ve většině případů ze středních sociálních vrstev; věkově, tedy podle životního období, ve kterém se nacházeli v době vzniku svých nejvýznamnějších děl, je lze zařadit do období střední životní etapy. Je však možné hovořit o nejpłodnější tvůrčím věku, který je typický pro vznik vrcholných děl představitelů české prózy 19. století?

Pro názornější ilustraci zde uvádím tabulku poukazující na věkovou hranici vzniku analyzovaných děl, ze které je patrné, že se autoři v mladém věku své tvorby tematicky obraceli spíše k problémům, s nimiž se potýkalo mládí (například povídky V. Háalka, které psal ve svých 26 letech, nebo *Máj* K. H. Máchy), autoři středního věku se zase obraceli více ke vztahovým problémům v manželském a rodinném životě (například *Vesnický román* K. Světlé, který autorka napsala ve svých 37 letech, nebo *Babička* pětaticetileté B. Němcové), a nakonec autoři vyššího věku, kteří se v důsledku svých životních zkušeností nebojí uchopit a tematizovat celou oblast lidského života od narození až po smrt (například sbírka *Kytice z pověstí národních*, kterou psal K. J. Erben ve svých 42 letech).

Autoři mladší 20 let	0	0
Autoři ve věkovém rozmezí 20 – 29 let	9	34,61%
Autoři ve věkovém rozmezí 30 – 39 let	10	38,46%
Autoři ve věkovém rozmezí 40 – 49 let	6	23,07%
Autoři starší 50 let	1	3,84%

Tabulka č. 2 – Zastoupení autorů a autorek podle věku

Příloha č. 4

Výběr literárních děl z hlediska prostředí, ve kterém se děj odehrává

Ve své práci vycházím především z děl venkovské realistické prózy. Tematicky lze realistické autory rozdělit na autory historické prózy a autory prózy s venkovskou tematikou. Realistická próza s městskou tematikou - tzv. pražský román navazující na povídky J. Nerudy, (například dílo I. Herrmanna) - je méně čtenější než venkovská tematika.

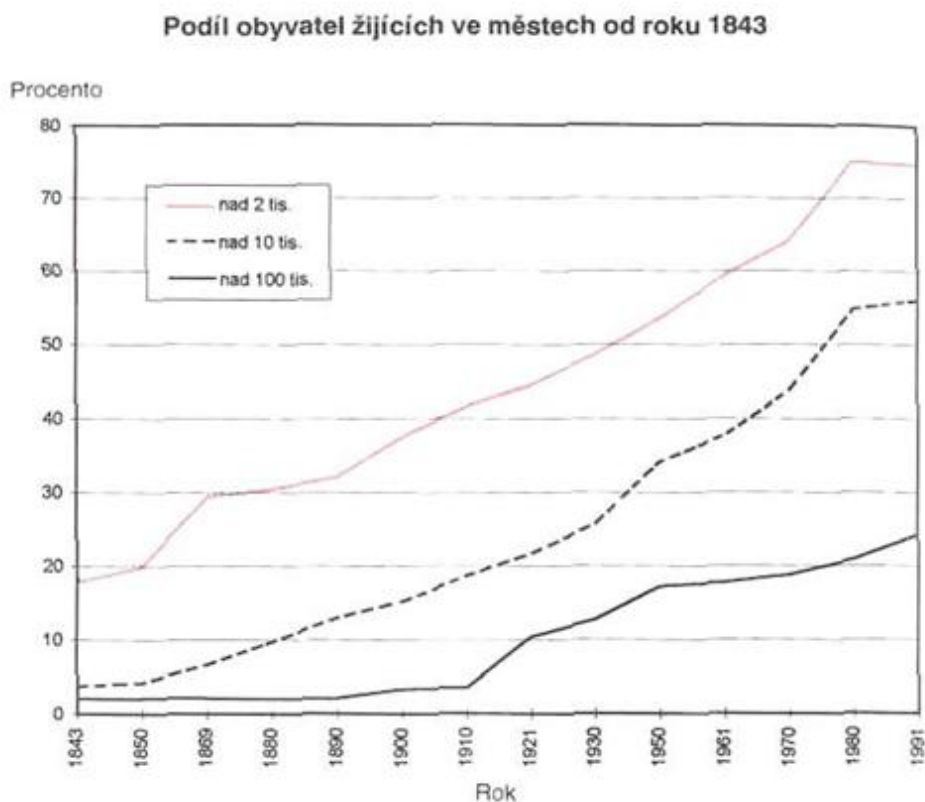
Autoři věnující se venkovské tematice detailně pozorují sociální prostředí kraje, soustředí se na osudy jedné postavy, kladou důraz na detail, zabývají se generačními problémy v širokém časovém rozpětí. Pojetí vesnice není idealizované. Z těchto důvodů jsem při výběru děl preferovala především venkovskou realistickou prózu. Prostor venkova proto ve vybraných dílech převažuje nad prostředím města.

Analyzované dílo situované do prostředí vesnice	18	54,55%
Analyzované dílo situované do prostředí města	3	9,09%
Analyzované dílo situované do prostředí vesnice i města	6	18,18%
Prostředí, ve kterém se dílo odehrává, nelze určit	6	18,18%

Tabulka č. 3 – Zastoupení z hlediska prostředí, ve kterém se děj odehrává.

Přestože v mé práci mají jednoznačnou převahu díla, která se odehrávají ve venkovském prostředí, ve skutečnosti docházelo v 19. století k navyšování počtu obyvatel žijících ve městech. Zatímco ještě v polovině 18. století žila ve městech pouhá desetina obyvatel českých zemí, do poloviny 19. století žil ve městech již každý pátý a do konce 19. století dokonce každý druhý obyvatel, jak je patrné z následující tabulky, která zachycuje podíl obyvatel žijících ve městech od roku 1843.

Z toho plyne, že analyzovaná díla 19. století byla literaturou psanou především pro obyvatele žijící ve městech, jimž měla ukazovat venkovský svět, tolik odlišný od světa městského (a který také nebyl shledávaný tolik atraktivním), nejen jako esenci češství (neboť venkov je historický fenomén stejně jako český národ), ale také tematizací venkova s jeho patriarchální strukturou se autoři chtěli vyhnout beletrizaci městského světa s jeho „nebezpečnými vrstvami“ (kterými bylo například dělnictvo a které si střední vrstva jakožto hlavní konzumenti literatury vytěšňovali ze svých mentálních map, přičemž obyvatelstvo venkova si v těchto idealizovali).

Tabulka č. 4 – Podíl obyvatel žijících ve městech od roku 1843 ²³¹

V polovině 19. století tedy žilo v obcích nad 2 tisíce obyvatel asi 20% obyvatel českých zemí a v roce 1930 tento údaj stoupl již na 50%.

²³¹ Fialová, L.; Kučera, M.; Maur, E.: *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Str. 144.

Příloha č. 5

Výběr literárních děl z hlediska vybraného literárního žánru

Z hlediska výběru žánru jsem preferovala především prózu, pro dokreslení sledovaných jevů jsem vycházela rovněž z autobiografické literatury, z literatury naučné a částečně také z básnické tvorby jakou byly například Erbenovy baladické básně.

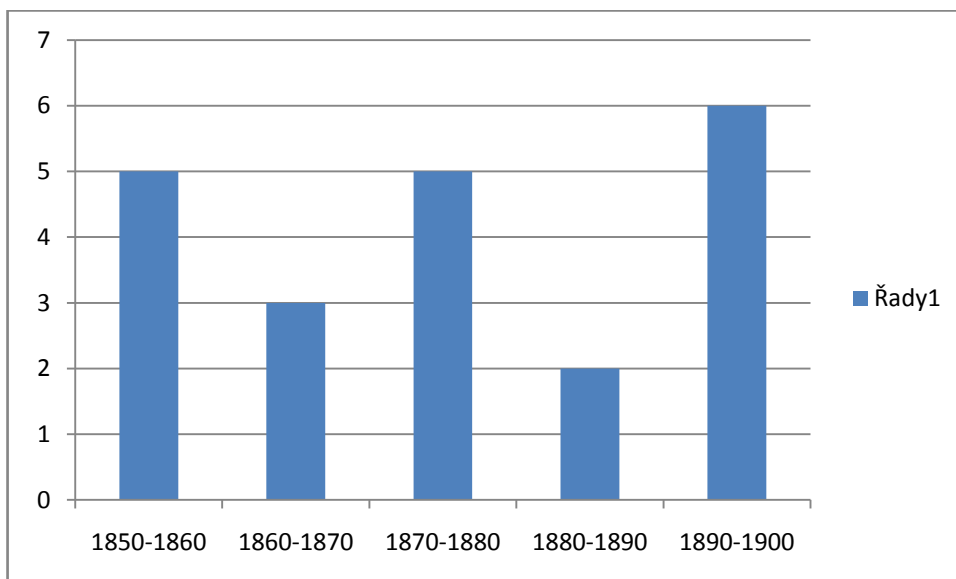
Povídka	11	33,33%
Realistická próza (včetně románu a dramatu)	10	30,30%
Báseň	3	9,09%
Autobiografie	6	18,18%
Naučná literatura	3	9,09%

Tabulky č. 5 – Zastoupení podle žánrů

Příloha č. 6

Rozložení vybraných literárních děl v čase

Z hlediska výběru literárních děl jsem se snažila o rovnoměrné pokrytí celé druhé poloviny 19. století.

Graf č. 1 – Rozložení děl z hlediska času jejich vzniku

Příloha č. 7

Obrazová příloha

Obr. č. 1 – Karel Hynek Mácha

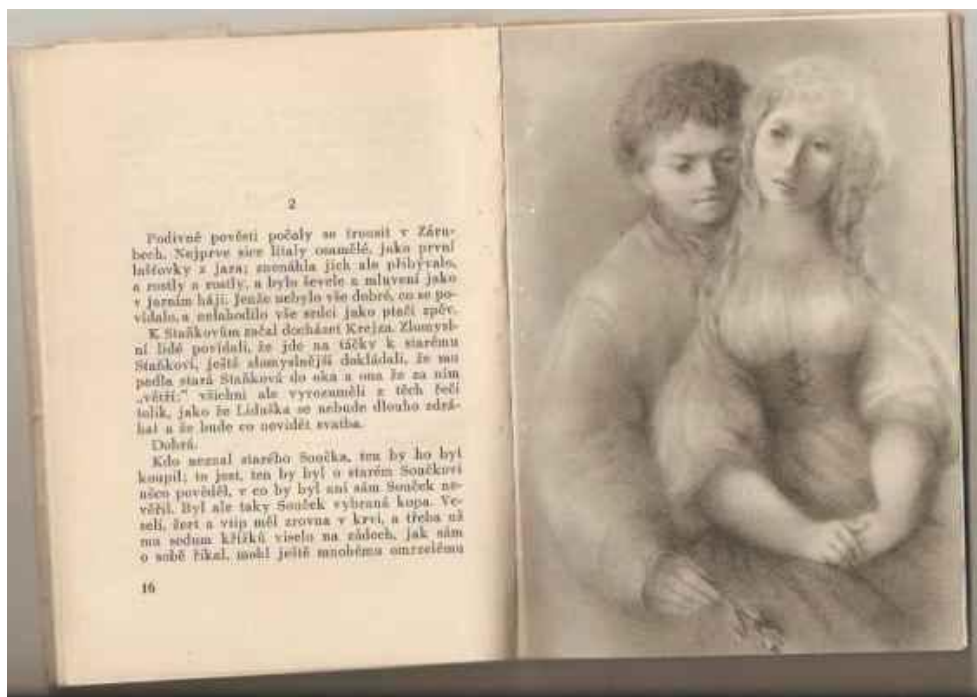
Obr. č. 2 – Gabriela Preissová

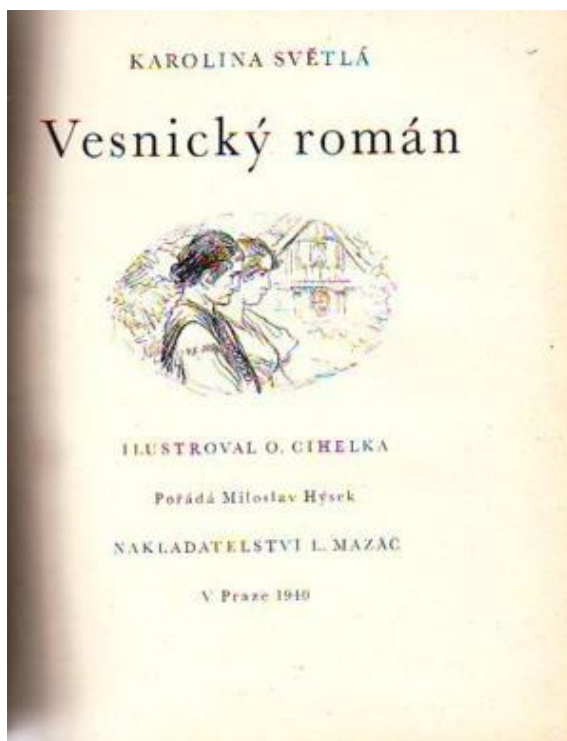
Obr. č. 3 – Karolina Světlá

Obr. č. 4 – Karel Václav Rais

Obr. č. 5 – Muzikantská Liduška

Obr. č. 6 – Vesnický román

Obr. č. 7 – *Maryša* – divadelní přestavení